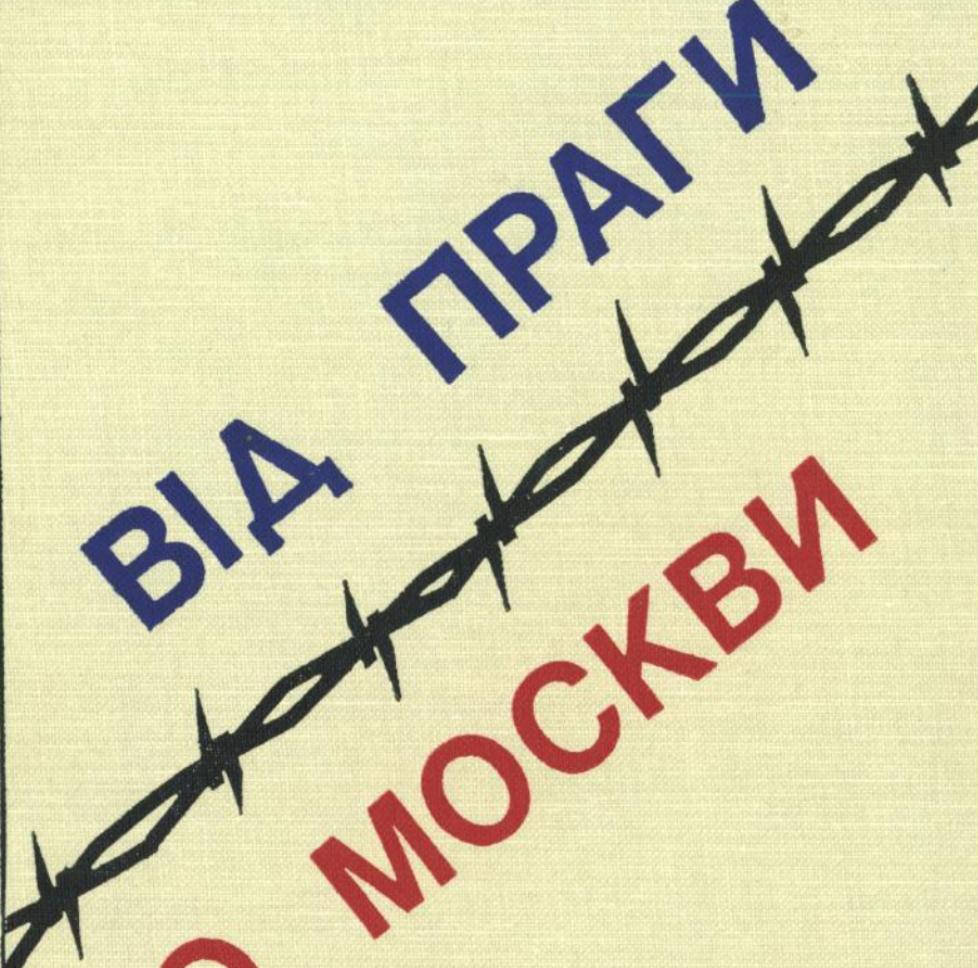

Ісаак ДЕСЯК

ВІД ПРАГИ
ДО МОСКВИ

A thick black line representing barbed wire runs diagonally across the page, from the bottom left towards the top right. The word 'ВІД ПРАГИ' is written in blue capital letters along the upper part of the wire, and 'ДО МОСКВИ' is written in red capital letters along the lower part.

ISAAK DESIAK

**FROM PRAGUE
TO MOSCOW**

(In Ukrainian)

RESEARCH SOCIETY
FOR UKRAINIAN TERMINOLOGY

NEW YORK

1986

ІНЖ. ІСААК ДЕСЯК

**ВІД ПРАГИ
ДО МОСКВИ**

**НАУКОВО-ДОСЛІДНЕ ТОВАРИСТВО
УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ**

Нью-Йорк

1986

ВІД ПРАГИ ДО МОСКВИ
інж. Ісаака Десяка

Мистецьке оформлення — Лев Майстренко

All inquiries should be addressed to:

Research Society for Ukrainian Terminology, Inc.
98 Second Avenue, New York, N.Y. 10003
diasporiana.org.ua

Library of Congress Catalog Card Number: 86-61253

International Standard Book Number: 0-930651-03-0

Printed in the USA by
Computoprint Corp., 335 Clifton Ave., Clifton, N.J. 07011.
Tel. (201) 473-5071

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Жанр мемуарної творчості є досить широкий й різноманітний. Жорстока дійсність на нашій Батьківщині й досвід її учасників, яким вдалося цю дійсність пережити, створили значний фонд мемуарної літератури поза межами України.

Якість цієї творчості з точки зору дослідників історії дуже не рівномірна. Не рідко можна зустріти яскраві, глибоко зворушливі образи про тяжкі переживання автора, про нелюдську жорстокість системи, яка спричинила ці переживання, але про суть і причини існування цієї системи, про її історичне тло, не завжди можна довідатися з цих творів. Очевидно кожний твір є суб'єктивний. Але завжди існує спокуса для автора виводити себе в більш позитивному світлі й виліптувати свої вчинки, достосовуючи їх до своєї системи етичних вартостей, радше ніж підходити до себе з клінічною об'єктивністю. З художньої точки зору, це може навіть позитивно вплинути на твір, але не обов'язково на його історіографічну вартість. Бо в суті, справа вартости мемуарного твору

для історії полягає в його об'єктивності й документальності, з якої зміг би скористати дослідник даного періоду.

Пропоновані тут спогади інж. І. Десяка відзначаються багатим матеріалом, підпертим не абиаким досвідом, бо автор займав не одне відповідальне становище в системі советського виробництва. Часто тут мова йде про високоспеціялізовану технічну ділянку, або специфіку керівництва виробничими підприємствами в умовах советської економіки. Не зважаючи на це, автор подає цей матеріал з надзвичайною прозорістю і доступністю для читача, якщо він навіть мало обізнаний з цими ділянками.

Центральною темою цих спогадів є особиста трагедія людини, яка вирішує повернутися на Батьківщину з метою працювати і бути корисним для власного народу, а натомість мусить так дорого заплатити за свої надії і сподівання. З відвертістю і безпретенсійністю автор лишає читачеві на осуд свої поступовання і не владає в зайву апологетику. Також вражає те, що не зважаючи на всі страхіття концтаборів і злідениність советського життя, автор не скотився до понурої озлобленності, що можна було би очікувати після пройденого ним досвіду. Навпаки з надзвичайною легкістю, навіть з гумором, змальовує всю трагікомедію советської виробничої системи, чим ефектовніше викриває її економічну злочинність і марнотратність.

Безгосподарність советського виробництва — це основна теза спогадів.

Читаючи ці спогади дослідник цього періоду знайде багатий й цінний матеріал для підтвердження цієї тези, а

пересічний читач матиме нагоду пригадати, або вперше познайомитися з цілим комплексом підсоветського життя, в такій цікавій і доступній формі.

Ми мусимо бути тільки вдячні інженерові Десякові за його цінну працю, яку беззастережено рекомендуємо для прочитання кожній людині, яку хвилює доля нашого народу.

Л. М.
1. 10. 1985 р.

ВСТУПНЕ СЛОВО ВІД АВТОРА

Довший час я не мав наміру писати своїх спогадів, але зараз, розгорнувши зошит, який мені подарував Всеvolod Голубничий, і прочитавши його прохання вирішив це прохання виконати.

Пройшло вже майже 16 літ з того часу, коли мій молодий друг Всеvolod подарував мені цей зошит і просив мене написати спогади. Це було 3. 3. 1962 року, в день, коли я святкував свій день народження. Мені тоді було 65 р. Як би я зробив так, як мені радив Всеvolod то мої спогади були б вже написані і я виконав би його заповіт ще за його життя.

Я не сподівався, що Всеvolod поспішить передчасно відійти від нас. А відійшов він якраз на Великдень 1977 р. на 49-тому році життя. Він залишив прохання до мене на перших сторінках подарованого зошита, яке подаю дослівно:

"Шановний пане інженере! Я знаю що цей зошит дарує Вам незрівняно менше ніж просить у подарок від Вас, але, з другого боку, тим своїм великим проханням він також і Вам дарує те, чого інший подарунок би не

дав. Усе бо що ми збираємо, складаємо і зберігаємо, не тільки речі, а навіть почуття, врешті решт, в кінці перетворуються в пил і тоді нам стає ясно, що єдину річ, яку ми справді маємо і зберігаємо є та, яку ми віддали чи віддаємо.

Цей зошит просить у Вас Ваших спогадів. Ви прожили 65 років виняткового життя. Те трохи, що я про нього знаю, каже мені, що воно було великим і палким, як вогнище серед ночі. Тому його здалеку видно, — навіть мені. Людей, з Вашим пережитим, не то що на еміграції, а й на Україні мало залишилося. А потім же не всі зберуться написати мемуари. От і піде все їх життя в безвість — так ніби ні їх, ні всього того, що вони пережили, не було на світі.

Тепер, на пенсії, Ви маєте трохи вільного часу, то ж візьміться і напишіть за цей час все, що лише скочеться Вам згадати. Не турбуйтеся тим, щоб був у письмі порядок. Нехай то будуть лише окремі, роскидані епізоди — не важко. Не марнуйте теж часу на "літературність", все це дурниці. Вартість спогадів полягає у фактажі та в широті. А які факти вартісні теж довго не задумувайтесь... Бува, що й найдрібніші, найзвичайніші, найщоденніші. Вони бо бувають найправдивішими й найнеповторнішими. Коли пам'ять не дотягає — пишіть оцінку, власну думку. Але коли факти пам'ятаєте — не псуйте часу на їх оцінки. Факти самі за себе промовляють.

Я знаю, серце не скатертина, перед кожним не розстелиш. Але з погляду майбутнього, і варто, і треба, і можна.

Колись я повернусь за цим зошитом. Прошу Вас не

залишіть його порожнім. Не за себе прошу, а й за Вас.

Всеволод 3/3-62 р."

Він вже не прийде до мене за цим зошитом. Тепер я сам вже збираюсь у далеку дорогу перейти межу, що є між цим земним світом і тим "потойбічним", і там передати йому цей зошит. Та лиxo в тому, що через цю межу не пропускають не то що зошита, а взагалі жадних матеріальних речей, навіть найцінніших. То зошит залишиється тут, в цьому земному світі. Я завинув перед Всеволодом тим, що почав писати спогади зі спізненням на 16 років. Але в "потойбічному" світі, для вимірювання часу, не вживають наших земних одиниць: секунд, хвилин, годин, років. Там минають століття, тисячоліття... і це в системі "потойбічності" є лише мить в порівнянні з безконечністю. То й мої 16 років спізнення, в порівнянні з безконечністю будуть дорівнювати зерові.

Я був почав дещо писати в цьому зошиті, в чернетці, але залишив лежати, припадати порохом, майже 5 років. Але стався щасливий випадок, який змінив ситуацію. А саме: Одного разу, в кінці 1983 року прийшов до мене керівник Науково-Дослідного Товариства Української Термінології д-р Кость Церкевич. Він, з нашої розмови довідався, що я за проханням покійного Всеволода Голубничого вже написав частину своїх спогадів. Він виявив бажання ознайомитися з їх змістом. Прочитавши рукопис, він сказав, що ці спогади варто би видати друком. Мушу ствердити, що д-р Церкевич багато в чому мені допоміг. Завдячуючи йому ці спомини були видані.

Ісаак Десяк
4. 6. 1985 р.

МОЄ ДИТИНСТВО І МОЛОДІСТЬ

Народився я 14 лютого 1897 року в селі Тарасівка, Пенківської волости, Ямпільського повіту, на Поділлі. Мій батько народився 1855 року в родині кріпака. Кріпацтво скасовано 1861 року, так що перших шість років свого життя він був кріпаком. У віці восьми літ я почав ходити до школи. Ходили зі мною і мої дві сестри — старша Федося і молодша Таня. Жили ми бідно, бо батьки не мали ані власної хати, ані власної землі. Батько працював у поміщика поляка городником. Цей поміщик змінив тоді прізвище моого батька з Десяк на Дзісяк, бо схотілось цьому польському землевласникові, щоб прізвище моого батька звучало по-польськи, хоч були ми тоді під царським російським режимом. Зробив він очевидно це ще й тому, що тодішні поміщики звикли виявляти свою волю над селянами. За свою працю мій батько отримував грішми 100 рублів на рік, решту оплати отримував натурою, як ось: шість мішків збіжжя, два вози дров-гілляк з лісу та ще дешо.

Батько вирішив якось боротись з бідою. Йому вда-

лось винайняти у поміщика Добровольського стару поміщицьку посілість, де була досить велика стара хата та три гектари саду та городу. Згодом батько взяв в оренду ще кусок поля. Батько і мати працювали тяжко на цій господарці, а ми, діти, їм багато помогали і жити стало нам далеко краще. Овочі й ярина продавались добре. Було досить на скромне прожиття для цілої нашої родини. Однаке всіх цих прибутків не вистачало, щоб послати мене до міста на дальшу nauку до школи. Та доля якось мені допомогла. У нашого сусіда Антона Веретки було двоє дітей — дочка Оксана і син Семен, який був дуже здібний до nauки. За допомогою нашого сільського священика Дидевича йому вдалося вписатися до вчительської духовної семинарії в місті Ардоні, на Кавказі. Семен на вакації приїздив додому. Я з ним дуже здружився, хоч він був старшим від мене на три роки. Літом він мене досить багато підучив та заохотив мене продовжувати свою освіту і порадив вступити до школи в Жмеринці. Місто Жмеринка було 15 км. від нашого села. Я послухав поради Семена. Щоб бути прийнятим до школи, треба було здавати вступний іспит. Цей іспит я здав дуже добре і був прийнятий до першої кляси цієї школи, яка офіційно називалась "Четирьохкласноє висшеє-начальноє учліще". Це було 1911 року.

Сталось так, що цього ж року були прийняті до цієї школи два брати Дзенджіловські, Павло й Олександр. Вони були з сусіднього села Вознівець, яке було віддалене три кілометри від села Тарасівка. Отож у школі я не був сам, а мав друзів. Спочатку, через наші тяжкі матеріальні обставини, ми опинились в досить скрутному

становищі. Треба було знайти якесь приміщення і щось істи. Прийшлося нам приміститись в малому старому хлівчику, якого стіни були товщиною на одну дошку, мали одні двері й одне вікно. Всередині були два залізні ліжка, столик і стільчик та відро на воду. Це все. Правда, водою ми користались лише восени, до морозів, бо потім вода замерзала, тоді ми вживали сніг. За це приміщення платили ми один рубель місячно. Брати Павло і Сашко спали на одному ліжку, а я на другому. Вкривались ми кожухами. Кожної суботи, поки ще не було морозів і завірюх, ми йшли додому пішки. Але зимию приходилось якось інакше комбінувати. Нам треба було раз на тиждень побувати вдома, щоб отримати від батьків трохи харчів і декілька копійок на прожиття. Моя мати давала мені звичайно буханок хліба, цибулю, якісь овочі та 50 копійок. Брати Дзенджіловські отримували від своїх батьків ще менше, бо іхній батько дуже хворів і не міг працювати для заробітку. Отож, пізньою осінню та зимию, щоб дістатися додому, ми мусіли користуватися залізничним тарнспортом. Розуміється, грошей на квитки ми не мали, та й в суботу пасажирський поїзд не Іхав в потрібному нам напрямі. Приходилося нам комбінувати. У Жмеринці був великий "вокзал", себто залізнична станція. Властиво було дві станції — пасажирська і товарова. Ми могли розраховувати тільки на товарові поїзди. Ми добре вивчили розклад поїздів з цієї станції. Добре знали котрий поїзд, коли іде в напрямі Одеси, а при тому в напрямі наших сел. Вичікуючи на поїзд ми ховались під вагонами, щоб якийсь службовець нас не помітив. Як тільки поїзд, яким ми мали їхати, починав

їхати і повільно розганявся, ми на ходу вскакували до вагону. Тоді ми вже не боялись, що кондуктор вижене нас, хоч і нас побачить. Ми ніколи не доїздили до станції Ярошенки, звідки було б нам найближче додому, бо товарний поїзд на цій станції взагалі не ставав, а проїздив її з великою швидкістю. Ми вискакували з поїзду ще декілька кілометрів до тієї станції, де поїзд їхав під гору і тому сповільнював свій хід. Звідси Павлові і Сашкові було 4 кілометри до їхнього села Вознівець, а мені до Тарасівки було 7 кілометрів. Часом, коли була дуже погана погода, коли падав дощ, чи була завірюха, я лишався в них ночувати, а ранком ішов додому.

В зимову пору, коли були місці морози, ми після школи проводили свій час в теплі на великій пасажирській станції. Тут ми вчилися і проробляли шкільні, домашні завдання. Коло цієї станції була кухня-їdalynя, яка обслуговувала залізничних робітників і урядовців. В цій їdalyni можна було дістати обіди і вечері дуже дешево. Борщ з м'ясом коштував п'ять копійок, а без м'яса лише одну копійку. Кожний, хто обідав, міг істи хліба досхочу. Ми почали харчуватись у цій їdalyni. Замовляли борщ без м'яса за одну копійку, а при тому з'їдали хліба скільки змогли. Адміністрація їdalyni придивилася як ми обідаємо за одну копійку та й вирішила вигнати нас. Але на другий день ми таки знов прийшли. Коли ж знов почали нас виганяти, декілька робітників вступилися за нас. Звертаючись до директора їdalyni, вони казали: "Це ж бідні школярі! Вони сюди прийшли не з добра! Не виганяйте їх, а поможіть їм!" Після цього адміністрація їdalyni дозволила нам обідати за одну копійку. Наше

економічне становище устабілізувалось. Видатки на їжу зменшилися і можна було прожити за 50 копійок цілий тиждень.

В кінці першого шкільного року я здав всі іспити на відмінно й був переведений до 2-го класи.

На початку другого шкільного року несподівано прийшла мені поміч. При залізничній станції був лікар на прізвище Царук. Він мав сина Віктора, який був в одній класі зі мною, але через його недомагання в науці його не перевели до другої класи. Тоді цей лікар Царук звернувся до інспектора школи, щоб він порекомендував йому когось з учнів з доброю поведінкою і заавансованого в науці, який міг би бути репетитором для його сина. Інспектор порекомендував мене. Після цього я вже не мусів напихати свій шлунок борщем та хлібом, бо кожного дня мав добрний обід в родині Царуків. Крім того д-р Царук давав мені часом 50 копійок або й цілого рубля.

Коли скінчився другий рік навчання, я знов здав іспити із усіх предметів на відмінно. Моя репутація, як доброго учня, зросла до такої міри, що я міг мати роботу репетитора в багатьох родинах. Однаке, крім Віктора Царука, я взяв тільки ще одну репетиторську роботу, в родині товариша з моєї класи, єврея. Більше не брав, бо і самому треба було багато вчитись.

В нетопленій хаті-клівчикові ми втрьох жили півтора року. Потім ми розійшлися. Я знайшов приміщення в одній родині. Там був великий город, де я допомагав господарям при праці в городі і за це міг жити у них задурно.

Третій рік навчання пройшов ще краще. Я заробляв репетиторством так добре, що мені вистачало на все потрібне. Мав що істи, міг купити потрібний одяг та шкільні речі.

Четвертий навчальний рік був дещо іншим від попередніх, бо якраз перед початком шкільного року почалась Перша світова війна. Це була незабутня дата 14 серпня 1914 року.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І РЕВОЛЮЦІЯ

Перша світова війна прийшла "як грім з ясного неба" — ніхто не чекав цього. В нашій завжди спокійній Тарасівці почалася неймовірна метушня. Почалися плачі, зойки й голосіння, бо була оголошена мобілізація новобранців та "ополченців 1-го розряду". Матері, жінки, діти випроваджали перших вояків-новобранців та "ополченців" на війну... Сільський староста та десятські валилися з ніг, виконуючи завдання мобілізації.

В селі Пенківці волосний старшина був ще більше зайнятий, бо мав припинувати, щоб мобілізовані з усіх сіл, які належали до його волости, прибули в час до повітового міста Ямполя на збірний пункт.

Не подібна до себе стала завжди зрівноважена Жмеринка. Пульс жмеринської вузлової станції стратив свою рівномірність та почав битись як в лихоманці. В напрямі Волочиська та Могилів-Подільського залізниці були цілковито забиті ешельонами з військом. День і ніч везли військо та амуніцію для скріplення південно-західнього фронту. Не пройшло й кількох тижнів, як з фронту

почали прибувати цілі ешелони поранених. В Жмеринці всі міські будинки були зайняті пораненими. Всюди було видно трагедію і людське горе спричинені жорстокою війною. Ця велика людська драма, в нашій стратегічній Жмеринці, розкривалась повним багатокольоворовим спектром. Поранених вояків везли сільськими возами, бо на потягах вже не було місця. Залізничний транспорт був перевантажений. Пізніше стало дуже помітно як із фронту на схід періодично переганялись сіро-сині колони полонених вояків австрійського війська. Між ними були також українці з Галичини. Наша вузлова залізнична станція, а також околиці села, творили собою широчезну браму, яка була пропускним пунктом південно-західнього фронту. Через неї проїзджали маси вагонів переповнені військом. Коли ці вагони їхали в напрямі фронту, було чути бадьорий військовий спів, найчастіше: "Соловей, соловей пташечка, канареєчка жалобно пайот..." Коли ж, після програної на фронті, їхали вагони, наповнені пораненими в протилежному напрямі, то пісень вже не було чути. Падав патріотичний настрій і вже ніхто не вихвалявся "закидати ворога шапками".

На жмеринській станції був організований великий пересильний пункт. В царських палацах, які колись були призначені для царської родини, тепер був "Доломоговий Татьянівський комітет", патроном якого була дочка царя Миколи II Татьяна. Завданням цього комітету було допомагати раненим воякам та втікачам. При Татьянівському комітеті була відкрита кухня-ідаління, в якій де-кому задурно, а декому за дуже малу плату давали обіди, вечері та взагалі їжу. Ми, учні, хоч і не підпадали

під категорію військовиків чи втікачів, часто користались цією ідальнею.

Всі школи діяли нормально. Навчання в моїй школі йшло своїм порядком. Це була чотирьохрічна школа і це був мій останній рік навчання в цій школі. Всі предмети викладались як в минулому, тільки введено ще додатковий предмет військову муштуру т. зв. "шагістику"; це була "строєва" муштра із вправами з дерев'яною рушницею.

З цього часу зберігся в моїй пам'яті приїзд до Жмеринки царя Миколи II з наслідником престолу Олексієм. Нас, учнів 4-ої класи, трохи підмуштрували та назвали "потешним войском" наслідника престолу Олексія. Коли царська свита переїздила через Жмеринку, то ми вітали її криком: "Уrra! Уrra! Уrra!" та "Зздравія Желаєм!".

Жорстока війна продовжувалась. Ряди вояків та командного складу проріджувались за рахунок убитих та тяжко поранених. Надія на швидке закінчення війни зникала як роса на сонці. Це все мабуть вплинуло на адміністрацію нашої школи, патріотичні почуття якої зросли до такої міри, що після нового 1915 р. інспектор нашої школи Ліпницький оголосив заклик до випускників, щоб записувались добровольцями до школи прaporщиків. До кінця шкільного року було ще чотири місяці, але учням обіцяно, що хто негайно залишиться в добровольці — отримає атестат за чотири класи, що у військовий час давало право бути прийнятим в школу прaporщиків. В мирний час для цього потрібна була освіта мінімум шість клас гімназії. З наших випускників записалось чотирьох. Мене справді вабила перспектива бути прaporщиком, але я не міг зголоситись до війська через мое

фізичне недомагання, а саме короткозорість, бо таких тоді до війська не приймали. Так що мені судилося закінчiti школу нормально. 15 квітня 1915 року відбувся випускний іспит перед екзамінаційною комісією в яку входили наші учителі і представник міністерства освіти. З наших учителів були: інспектор Ліпницький, отець Прокопович, Микола Строк, Єлена Боголєпова, Іван Чоботарьов, Левко Степаненко. Я здав усі іспити на відмінно. Дістав атестат і нагороду: "Полное собрание сочинений Н. В. Гоголя". Протягом наступного року я підготовлявся, щоб здати кінцевий іспит за шість клас при Жмеринській Мужеській гімназії. І цей іспит я успішно здав і отримав атестат. Коли мене пізніше покликали в царську армію, то цей атестат мені дуже пригодився, бо відразу в армії я дістав звання прапорщика.

Війна продовжувалась. Ціни на речі щоденого вживання дешо зросли, але не дуже багато, не відчувалось недостатку. Все потрібне можна було дістати.

Після закінчення навчання, я працював деякий час на залізничній пошті, на лінії Жмеринка-Волочиськ, як поштовий роз'їздний урядник. Та недовго я там служив. На фронт потрібно було людей. В кінці 1916 року була оголошена мобілізація хлопців народжених 1897 року. Прийшлося і мені з'явитися на мобілізаційний пункт в Ямполі.

Військова медична комісія передивилась нашвидко всіх хлопців того віку з цілого повіту. Через мою короткозорість мене не прийняли в стрійову команду. Додому мене також не пустили, але перестали муштрувати. З моєю освітою я не мусів бути в армії рядовим сол-

датом. Мене вислали на фронт в ролі військового урядника-прапорщика. Я був призначений до фронтових частин російського війська, яке посувалось на захід. Так я опинився в Галичині, в м. Тернополі. Російська армія дійшла тоді до Карпат, а південне крило армії було в Румунії.

Мене послали до управління інженерських військ, а саме — до управління мостових і дорожніх робіт в театрі військових дій при штабі 9-ої армії генерала Лещицького. Це наше управління очолював військовий інженер Артур Тілеман. Пізньої осени я з групою саперів виконував в Карпатах доручену нам роботу — направу невеликого мосту. Під час роботи нас обстрілювали воїни австрійської армії. Тоді я був поранений в ліву ногу і опинився у військовому шпиталі в Чернівцях на Буковині. За три-чотири тижні моя рана загоїлась. Після того мене перевезено в місто Роман, а потім, перед самим новим 1917 роком в місто Ботушани. В цьому місі я зустрів т. зв. "Февральську революцію", коли то цар Микола II зрікся престолу. Це було 3-го березня 1917 року.

Цей час був вийнятковим також в історії міста Ботушани. Мабуть відколи існувало це місто там не було стільки гамору, руху, галасливого натовпу людей. Більшість військових частин російської армії кидали фронт, велика частина їх зупинилася в Ботушанах. Багато вояків були під впливом різних нових політичних клічів. Колишні вояки російської армії улаштовували безконечні "мітінги". Промовці на цих "мітінгах" мінялися часто. Кожний промовець про щось говорив, кричав, переко-

нував. Тільки дуже мала частина великого може кілька-тисячного натовпу могла почути промовця. Це велика маса колишніх російських солдат по різному реагувала на промови агітаторів. Ті, що не могли чути промовця-агітатора, могли лише орієнтуватися про що він говорить з вигуків тих, які стояли біжче і могли його чути. Якщо промовець закликав кидати зброю, йти додому та ділити землю, то товпа кричала: "Правильно!" Якщо ж інший закликав продовжувати війну до "побєдного кон-ца", то товпа кричала: "Далой!" Були на цих мітінгах і такі промовці, які закликали українців об'єднуватися та йти додому із зброяєю, щоб здійснювати революційне гасло "самоопредєленіє народов", щоб поспішати в Україну та збройно підтримати рух за створення української самостійної держави. Але солдатській масі найбільше подобався заклик, щоб якнайшвидше йти додому, для того, щоб не пропустити моменту, коли будуть ділити землю.

Хоч на фронті ще було досить багато солдат, але в окопах вже розпочалася деморалізація: солдати перестали стріляти на своїх противників, коли мали наказ стріляти, то стріляли лише вгору. Почалося "братаніє" — супротивники обмінювались цигарками, харчами, тощо. Дисципліна цілком зникала. Солдати перестали слухати своїх офіцерів. Часто траплялось, що солдати зривали пагони з офіцерів. Були випадки, коли солдати вбивали своїх офіцерів. Російська царська армія розпадалась... Після "лютневої революції" царя не стало. Вже не треба було воювати, як досі, — "за веру, царя і отечество". Більшовицькі агітатори були всюди, де було скучення

солдат. Вони закликали кидати фронт, розповсюджували Ленінські кличі: "далой вайну!", "земля крестьянам без викупа!", "фабрікі робочим!", "мір хіжінам — война палатам!", "грабь награбленноє!". Ці більшовицькі кличі проходили по всіх фронтах. Виглядало, що війні прийшов кінець. Солдати кидали фронт і поспішали додому із збросю в руках. Поступали, щоб бути вдома, коли будуть ділити поміщицькі землі. Всі солдати, що були із сіл мріяли про землю, хотіли землі. Вони повірили більшовицьким кличам, що коли перемогла революція, то значить прийшов кінець панам-землевласникам і всі панські, монастирські та царські землі будуть поділені справедливо між селянами. Окрилені такими надіями, вони спішили додому. Поїзди були переповнені солдатами, навіть на дахах вагонів не було місця. Були випадки, що деякі солдати падали з даху під колеса вагону і гинули.

Персонал частини, до якої я належав, не мав що робити, тому всі ми вирішили добрatisя до дому, байдуже яким транспортом. Деякі з нас пішли на залізничну станцію, щоб потягами добиватися додому. Менша частина з нас їхала кіньми на возах і тачанках з Румунії до містечка Каменка н/ Дністром. Тут ми рішили розійтись. Поділили між собою військове майно та розібрались хто куди хотів. Мені припали тачанка, один кінь з упряжю і трохи ідла для коня.

Недалеко я відіїхав від Каменки. По дорозі я переганяв багато озброєних солдатів, які мабуть не змогли сісти на потяг. Доїзджаючи до містечка Пісчанки, два озброєні солдати затримали моого коня, стягнули мене з

таchanки, побили сильно і кинули в рів, а самі сіли на тачанку і поїхали. Пізніш, як я прийшов до пам'яті, відчув біль в раненій нозі. Оглянувся навколо себе і усвідомив собі, що всі мої речі пропали. Прийшлося йти пішки додому без речей, без іжі і без зброї. Все залишилось на тачанці. Маючи спухлу ногу я йшов майже цілий тиждень. Не кожний день мені доводилося досить наїстися та з хворою ногою не можна було далеко зайти. Нарешті я добрався до своєї рідної Тарасівки, але й тут мені не прийшлося довго відпочивати. Пожив я тут короткий час, доки моя нога відпочила й перестала боліти. За цей час я відвідав деяких родичів і знайомих та пішов в Жмеринку відвідати там свою тітку Марію Мельник (мамину сестру по батькові). Залізниці в цей час були частково паралізовані через великий масовий рух людей і солдатів з південного і підденно-західнього фронтів, які проходили через нашу Тарасівку, як через ворота, до Жмеринки.

Дуже помітно, на очах, відбувалася диференціація серед нашої сільської людності. Найбільшу роль в цьому відігравали більшовицькі агітатори-пропагандисти. Під впливом цієї дуже активної пропаганди, в нашему селі утворилася так звана "ячейка", тобто первинна комуністична організація. В зв'язку з цим я боявся вертатися в Тарасівку, а вирішив зі Жмеринки, по залізниці, добиратися до Києва. В цей час з Києва надходили різні, навіть часом суперечні відомості. Там можна було довідатися з першого джерела про події, які відбувалися в Україні і в світі. В Києві я плянував також відвідати свого дядька Олексія Маслюка (маминого брата по батькові).

Після довгої та тяжкої залізничної подорожі, я приїхав до Києва. Ще перед приїздом сюди, я довідався, що після Лютневої Революції в Петербурзі утворилось "Всеросійське Временноє Правительство" під керівництвом Олександра Федоровича Керенського. Цей тимчасовий уряд складався з різних міністерств, а військовим міністром був сам Керенський. Уряд Керенського намагався рятувати "російську імперію" і провадити війну до "победного конца". Плянувалося, що цей уряд після "победного" закінчення війни, мав провести "Установчі Збори" і там вибрати членів майбутнього постійного уряду "всеросійської імерії".

Щось подібного творилось і в Києві, на українському відтинку. 17-го березня 1817 р. утворилась Українська Центральна Рада. Головою Центральної Ради був професор Михайло Грушевський, а його заступником, головою Центрального Секретаріату, був письменник Володимир Винниченко.

Петроградський Всеросійський Тимчасовий Уряд зайняв вороже становище до нашої новоутвореної Центральної Ради, бо цей уряд, керований "єдинонеделімцем" А. Ф. Керенським, не хотів дати самостійності Україні, а навіть поборював утворення федераційної України.

Також в тому часі в Петрограді й Києві відбулися з'їзди селянських, робітничих і солдатських депутатів, а в Києві, зокрема, відбувся з'їзд селянських депутатів. На всіх цих з'їздах депутати вимагали кінчати війну (без анексій і контрибуцій) та ділити землю між селянами. На всіх фронтах війни був хаос. Армія стратила здібність воювати, бо військова дисципліна ослабла, а то й цілком

зникла.

На всіх відтинках фронту спостерігалось поголовне дезертирство. Не дивлячись на це все та на загальний хаос в імперії, Всероссійський Тимчасовий Уряд, а головне його військовий міністер А. Ф. Керенський взяв курс провадити війну до "победного" кінця. Для цього він об'єднався з донськими козаками та іншими реакційними силами, що ставили собі за ціль — "Спасеніє Єдиної Неділій Росії". Керенський сформував спеціальні військові частини, які ловили дезертирів, наповнювали ними товарові вагони і з військовою охороною відправляли їх назад на фронт.

Переговори професора Грушевського з Керенським не дали ніяких результатів. Всероссійський Тимчасовий не дозволяв формувати українських військових частин. Навіть ті частини, що самі стихійно творилися й українізувались, він наказав роззброювати їх пішки гнати на фронт під німецькі кулемети, з наказом, щоб зброю давали їм аж в окопах.

В тому хаосі, який тоді панував на території колишньої Росії, О. Ф. Керенському не вдалося зорганізувати великої армії, щоб повести наступ проти німецької й австрійської армій на цілому фронті. Потяги з наловленими дезертирами та іншими військовими з'єднаннями посувалися на Захід через Жмеринку. Робітники Жмеринського залізничного вузла були вже збільшовичені. Вони затримували ці потяги при семафорах. Відчіплювали паротяги від вагонів, а паротягам відкривали семофор на "Схід" в депо. Потяги навантажені тисячами вояків лишилися стояти без паротягів, а по якомусь часі пустіли.

Вояки не хотіли воювати й користаючи з доброї нагоди, розбігались хто куди хотів.

Після моого повороту з південно-західного фронту в Румунії, я побув у Тарасівці лише дуже обмежений час. По селах творилася "советська" влада, яка могла засудити кого скотіла до смертної кари й зразу ж вночі виконати присуд. Саме тому я перебував в Жмеринці, а найдовше в Києві, в свого дядька Олексія. Завдяки такій ситуації, я був свідком історичних подій, які в ті часи відбувалися в Києві чи в Жмеринці і по селах що навколо Жмеринки.

Після захоплення більшовиками влади, ведення війни до "побєдного" кінця перейшло в історію не здійснених стремлінь уряду Керенського, бо й сам його уряд, після арешту його міністрів більшовиками, перестав існувати.

Більшовики, захопивши в жовтні 1917 року "Зімній Дворец", розпочали організувати акцію, щоб знищити нашу в огні війни народжену Українську Самостійну Державу. При цьому зігнорували декларацію Леніна, що давала народам колишньої російської імперії право на "самоопределені вплоть до отделенія". Ця декларація була прийнята "Советом Народних Комісарів", під головуванням самого Леніна (приблизно в середині листопада 1917-го року.) В першій половині грудня 1917-го р. більшовики призначили Антонова-Овсєєнка головно-командуючим військових з'єднань, які оперували проти України з півдня й на Дону. Він використовував ще не демобілізовані, збільшочені війська, що належали до 2-ого "Гвардейського Корпуса" на Поділлі, щоб зайняти м.

Харків та інші навколоишні міста. 12-го січня 1918 року з півночі московські більшовицькі війська під командою генерала Муравйова, зайняли Київ та вчинили в ньому нечувані звірства. Тоді були розстріляні тисячі невинних киян і в тім числі були деякі члени Української Центральної Ради.

Акція червоної більшовицької Москви проти України визначалися паталогічною ненавистю до українців й навіть до самого слова "Україна". Члени Центральної Ради проголосили тоді 22-го січня 1918 р. 4-тим Універсалом суверенну, ні від кого не залежну Українську Народну Республіку (УНР).

В ніч з 28-го на 29 січня більшовики зорганізували збройний заколот. В Києві створилася загрозлива ситуація. Багато киян було змасакровано або поранено лише за те, що вживали українську мову. Подібних звірств і терору кияни не бачили аж від нападу на Україну орди печенігів або татар. Після цього нападу московсько-більшовицької орди, в Києві поширилася чутка, що сам Ленін був незадоволений надто звірячою розправою над київськими українцями. Нібито сам Ленін навіть висловив догану Мураєйову за його звірське поступовання супроти українців. Не змасакровані члени Центральної Ради у відповідь на страшні звірства Муравійова, нібито покликали німців.

Перебуваючи в той час у Києві, я сам не знову хто саме й коли їх покликав. В Києві ходили різні суперечні чутки. Аж пізніше коли я перебував в Празі, я довідався від покійного Микити Шаповала (глави Чесько-Українського громадського Комітета), що німців покликало де-

кілька членів уряду Центральної Ради, (Голубович, Сидоренко, Севрюк). Правдою є теж, що німцям відкривав зелене світло на Україну Брест Литовський договір, підписаний більшовиками. Окупувавши Україну на початку лютого 1918 р. німці очистили Київ від більшовиків як своїх, так і московських. Але й німці не сиділи безчинно. Вони проявляли велику активність, стараючись забрати з України якнайбільше продуктів харчування, які вони негайно відправляли до Німеччини. Брутальність німецької окупації була безмежна. Всюди й в усіх ділянках життя України відчувався пригноблений настрій. Всі чекали і хотіли якоїсь зміни.

Відчувалось, що зміна прийде, але мало хто з киян зізнав, яка буде ця зміна.

ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ — ГЕТЬМАН УКРАЇНИ

В ніч з 26 на 27 квітня 1918 року була обеззброєна Перша Запоріжська Дивізія Синьожупанників, яка в тому часі перебувала в Києві. 30 квітня вже був зайнятий будинок Центральної Ради озброєним російськими вояками і офіцерами — чорносотенцями. Цього самого дня була розліплена на вулицях Києва грамота гетьмана Павла Скоропадського, підписана його прем'єр-міністром Миколою Устімовичем. Це значило, що за допомогою німецьких багнетів російський генерал Павло Скоропадський був призначений на гетьмана всієї України. Гетьманський уряд проіснував від 29 квітня до 14 грудня 1918 р., але за цей короткий час свого існування, він приніс багато кривди українському народові. Зразу ж після захоплення влади, гетьман, спираючись на кадри московських чорносотенських офіцерів, організував загони "карательів", які жорстоко карали українських селян і всіх, хто вважався причетним до розграбовування поміщицького майна. "Карателі" вимагали повернення поміщиць-

кого майна та відбудови зруйнованих поміщицьких будинків. Цей терор гетьманського режиму і російських чорносотенців збуджував у селян революційний настрій, наслідки якого виявились дуже скоро.

Ще до захоплення влади гетьманом П. Скоропадським, Українська Центральна Рада назначила скликання Українського Селянського З'їзду на 10 травня. Але уряд Скоропадського до цього З'їзду не допустив. Він наказав поліції спиняти й арештовувати делегатів, які іхали на цей З'їзд до Києва.

Українська Центральна Рада перестала існувати, але існував і діяв Український Національний Союз на чолі з Володимиром Винниченком. Союз звернувся до гетьмана з проханням переглянути та змінити курс внутрішньої політики гетьманського уряду, але гетьман не погодився на це.

Тоді Союз скликав Національний Конгрес, який через заборону гетьмана, теж не відбувся. Щоб утриматися при владі, гетьман Скоропадський рішив сперстися на російські реакційні сили, які в той час були в Україні. Крім німців в Києві було тоді кілька сотень донських козаків та очікувалось прибуття до Києва цілого великого з'єднання козаків під командою генерала Краснова. Гетьман Павло Скоропадський своїм державним актом з 14 листопада 1918 року узаконив федерацію України з "Єдиною Неделімою Росією" та усунув з уряду тих українців, які вперто вживали українську мову під час урядових годин.

Український Національний Союз, спостерігаючи це все, вирішив прискорити підготовку до всенародного пов-

стання проти уряду Скоропадського та проти німецьких військових частин. Для цього Український Народний Союз відбував конспіративні наради. Туди належав також Симон Петлюра, який в часі остаточного повстання і після повалення влади гетьмана Скоропадського, став Головним Отаманом всіх військ Української Народної Республіки.

В тому часі в Україні панувала справжня "отаманщина". Було багато окремих загонів, які діяли на свою руку. Провідники цих загонів називали себе отаманами. В моїй пам'яті залишилися прізвища таких отаманів: Григорів, Юрко Тютюнник, Чечіль, Головченко, Балбачан, Зелений, Махно, Волос, Божко, Оскілко, Говоров, Чорнота, Коцир, Мордалевич-Главацький, Ганчар, Хмаря, Шепель, Чупринка, Степанишин, Струк, Заболотний, Цісар, Волинець, і славнозвісна "отаманша" Маруся.

УКРАЇНА ЗА СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Під час цих подій я декілька разів їздив з Києва до Жмеринки, до моого села Тарасівки та повертався назад до Києва. Я вже раніше згадував про стратегічне значення нашої Жмеринки. Схрещення залізничних шляхів в цьому місті відігравало важливу роль при пересуванні армій. З південно-західного фронту їхала маса солдат вже цілком дезорганізованої, розбитої російської армії. Вони їхали на схід, до своїх домів. Багато з них були хворі, поранені і затримувались на цій станції, бо далі не в силі були їхати.

Найгірше було те, що тоді вибухла страшна епідемія тифу. Численні вояки армії УНР впали жертвою цієї страшної пошесті. Також сильно потерпіли вояки Української Галицької Армії. Вони дуже хворі, в гарячці, ішли на станцію, щоб бути десь під дахом, щоб знайти місце на долівці і чекати смерті або видужання. Великі залі цієї станції були так заповнені хворими, що не можна було пройти. Ця страшна пошесті скосила тоді багато тисяч молодих людей. Цю хворобу переносили

воші і антисанітарні обставини. Боротьба з вошами була неможлива, бо бракувало мила і медикаментів та інших дезинфекційних засобів. В цілій країні панував хаос, безвладдя, цілковитий упадок економіки і бракувало найбільш потрібних продуктів.

Жмеринка багато разів переходила з рук до рук. Одного дня її займало військо УНР, другого дня Денікінці, а потім більшовики. Залізничники були в більшості збільшовичені і коли приходили більшовицькі війська витискаючи із Жмеринки білогвардійців, денікінців, гетьманців чи донських козаків, то залізничники мали нагоду помститися. Вони перешкоджали користування залізничним транспортом і цим самим сповільнювали втечу ворожим військовим групам.

По селях знов почали свою діяльність більшовицькі "ячейки". Вони грабували селян під видом реквізиції. При чому вони часто давали розписки селянам, обіцюючи, що за забрані речі чи худобу, буде потім заплачено, що було, розуміється, цинічною брехнею. Крім того "ячейки" судили невинних селян за допомогу або співпрацю з петлюрівським військом і тут же убивали засуджених. Через села також проходили сформовані частини гетьманців або денікінців. Ці групи також оголошували мобілізацію і забирали з собою мобілізовану ними нашу молодь, коні й вози.

Пам'ятаю страшні події, які відбулися в другій половині листопаду і в грудні 1918 року, після повстання проти гетьмана і німецьких окупантів. Німці в цей період втратили були вже притаманну їм дисципліну. Вони підлягали тим самим ослаблюючим факторам, що й наші

люди, тим більше, що їх також не минула епідемія сипного тифу. Ще за гетьманської влади німецьке військо в Києві зорганізувало свою Раду Солдатських Депутатів. Головою цієї Ради був солдат Фішер. Коли вибухло повстання, німці, побачивши всенародний характер цього повстання, маючи ще зброю в руках, вирішили вертатись додому в повному порядку — зі збросою та своїм військовим майном. Багато німецьких військових частин іхало через Жмеринку на Волочиск. Затрималися вони у Жмеринці, але з невідомих причин іхні поїзди не могли іхати далі. Виявилось, що залізничні робітники вирішили з ними тут розправитись. Вони без відома німецьких вояків, відчепили паротяги від вагонів і завозили їх в депо. Там з паротягів випустили пару, погасили печі, щоб не можна було їх швидко урухомити. Одночасно більшовицький залізничний комітет розіслав до всіх околичних сіл своїх агентів, щоб вони загітували людей прибути негайно до Жмеринки обеззброювати німців. У наслідок цього в усіх навколошніх селах: Пенківці, Станиславчуку, Тарасівці, Вознівцях, Дзялові, Копистирині, Федорівці, Потоках та ін. селах, ударили в дзвони як на пожежу. Загітовані маси селян, озброєні хто чим міг, рушили до Жмеринки на німців. Крім цього в Жмеринці тоді вже були противнімецькі групи повстанців, які разом з новоприбулими селянами обеззбройли німців. Тоді не обійшлося і без жорстокої масакри. Селяни пам'ятали кривду заподіяну німцями і вирішили помститись. Так жалюгідно для німців закінчилася німецька окупація в цьому районі. Не знаю як воно було на інших вузлових станціях, але мабуть було подібно до Жмеринки.

Вибрана перед повстанням Директорія УНР мала б перебрати владу до своїх рук, але в цей вирішальний час сталася невдача у виборі членів Директорії. Андрієвський скомпромітував себе недостойною поведінкою, змовою проти Директорії і вийшов з її складу. Проф. Швець і Макаренко не вміли взятися енергійно до виконування своїх обов'язків і скоро виїхали закордон. Голова Директорії В. Винниченко і генеральний секретар Микита Шаповал (обидва члени проводу Української Партиї Соціялістів — Революціонерів) відійшли від влади через розходження в політичних поглядах. Лишився один вибраний до Директорії Симон Петлюра, який тоді був вибраним Головним Отаманом всіх військ УНР і став керівником Директорії. Створився Уряд УНР і проголошено самостійну Українську Державу.

Ми мали свою незалежну державу від січня 1918 року до листопада 1920 року. Були великі надії і сподівання. Хотілось вірити, що нарешті ми вибороли свою незалежність. Але ворог не допустив до цього. Та цей період часу, цих двох років, — період самостійності нашої Держави, остався незабутнім для нашого народу. Народ популярно назавв цей час "Петлюрівшиною", а всіх вояків, які боролись разом з С. Петлюрою за самостійну Україну — "петлюрівцями". Я не буду описувати тих, дійсно титанічних зусиль Головного Отамана, бо про це пишуть різні історики. Але я хочу дещо згадати про мої переживання в цьому часі. Від приходу до влади С. Петлюри я був у складі Армії УНР. Перед цим в армії царської Росії я був в інженерській військовій частині "салером", в ранзі прапорщика. В Армії УНР я майже

увесь час працював в мобілізаційному відділі при штабі дієвої Армії, разом з підпоручником Бігуном і хорунжим Купрійчуком, під керівництвом сотника Климка. На моїй відповіальності було ведення всієї документації, яка торкалась мобілізаційних справ в районі, де провадилась мобілізація.

Наша Українська Держава утримала самостійність два роки, хоч на неї наступали з усіх сторін ворожі сили. Красновці, денікінці та інші білогвардійські групи були проти нас. Це все було зрозумілим. Але декого могло б дивувати чому більшовики хотіли знищити нашу самостійність? Всі ж міністерства УНР та Генеральний Секретаріят були дійсно демократичними інституціями, вибрані селянськими, робітничими та військовими депутатами на Всеукраїнських З'їздах. До Центральної Ради увійшли також представники від меншин: від російської — 40, від польської — 15, від жидівської — 35, та відповідна кількість депутатів від інших меншин та партій. А всього разом до Української Центральної Ради було вибрано 792 депутати.

Проголошення "Советом Народних Комісаров" декларації прав "народов Росії на самопределеніє вплоть до отделенія" під керівництвом Леніна, була потрібна більшовикам та й самому Ленінові лише для маскування своїх імперських "єдинонеділімських" замірів. В розгарі "Октябрської" Революції, називаючи себе соціалістами-макрсистами, більшовики не могли явно і відкрито будувати нову тюрму народів. Це вони робили скрито, під покришкою гарних, але брехливих соціалістичних кличів.

Після повалення гетьманату, більшовики зірвали

мир, який був підписаний між гетьманом Скоропадським і Польщею та Москвою, і зразу ж, з наказу Леніна, повели наступ на Україну. Вони мобілізували всі сили, щоб повалити Українську Народну Республіку (називаючи її при тому "буржуазною"). Для скорішого здійснення своїх планів червона Москва наслала на Україну більшовицькі загони різних народностей: литовців, поляків, китайців та інших азійських народів, які були тоді ще свіжо зорганізовані і підтримували більшовицьку революцію.

Разом з більшовицькими з'єднаннями на Україну були кинуті загони комуністичних пропагандистів-агітаторів, які просякали в усі закутки України і впливали на українське селянство обіцянкою: "вся земля селянам!"; цей клич найбільше впливав на селянські маси. Вони вели агітацію за "советську" владу, яка негайно дасть селянам поміщицькі, монастирські та царські землі, і віддасть всі фабрики та заводи робітникам. Без цієї широко закроєної агітації більшовицький наступ не міг би мати успіху. Селяни та міщани не підтримали б більшовиків. Все рішила земля, яку Ленін приобіяв дати селянам.

Щоб рятувати самостійність України, Петлюра зробив спробу замиритися з генералом Денікіном, коли більшовики повели наступ на Україні, тим більше, що армія УНР була підкріплена трьома корпусами УГА. (Українська Галицька Армія). С. Петлюра зробив пропозицію Денікінові, щоб спільно іти проти більшовиків, під умовою, що на випадок перемоги, росіяни визнають незалежність України. Денікін відкинув цю пропозицію. Почалась війна на два фронти. Ця війна на початках навіть

була успішною, але скоро вичерпались засоби для ведення війни, головно бракувало амуніції. В цю пору пошестьтифу також сильно ослабила армію УНР. Ця страшна епідемія десяткувала шереги наших військ. Люди мерли без ліків, — бо їх не було. Тоді, себто в літі 1919-го року наш Головний Отаман, порозумівся з маршалом Пілсудським й після того, одна частина армії УНР під тиском більшовиків, перейшла р. Збруч в Галичину. Друга частина армії УНР пішла в запілля ворога. Я був у тій частині що перейшла в Галичину. (Перебував я в м. Галичі і в його околицях). 6-го травня 1920-го року з Галичини повернулась частина армії УНР й до нас були прилучені ті військові частини, які С. Петлюра сформував в Кам'янці-Подільському та в його околицях. В літі 1920 року ще продовжувалася польсько-більшовицька війна. Армія УНР в цій війні займала 100 кілометровий відтинок загального фронту. Тоді наші війська мали значний успіх. Одна наша дивізія стримала під Замосттем (Польща) удар всієї кінної армії під командою Будьонного, яка загрожувала запіллю польської армії Й. Пілсудського. Потім наша Армія розбилла більшовицькі з'єднання якраз в той день, коли було підписано польсько-більшовицьке перемир'я. На цей раз наша Армія гнала розбиті війська більшовиків від Дністра аж до Жмеринки. Та що з того! Після підписання польсько-більшовицького перемир'я, 20-го жовтня 1920 р. більшовики стягли з польського фронту переважаючі сили проти нашої Армії УНР і повели наступ цілим фронтом проти нас. В цей час нашій армії бракувало зброї для ново-мобілізованих, а головне, не хватало набоїв. Деякі наші частини зазнали удара кінної армії Будьонного і були розбиті.

ПЕРЕХІД ЗА ЗБРУЧ

Пройшов тільки один місяць після підписання польсько-більшовицького перемир'я, коли армія УНР, під на тиском переважаючих більшовицьких сил, перейшли ріку Збруч 20-го листопаду 1920 року.

Опинившись на території Польщі, ми були змушені скласти зброю. Польська погранична сторожа запровадила нас до великої долини, без дерев і без кущів, яка виглядала моторошно. Ми її назвали "Долиною Смерті". Тут нам сказали чекати аж доки польська влада вирішиє нашу долю. Виглядало, що війна скінчилася. Ми лишилися живими, але наші поневірання на цьому не скінчилися. Тікаючи по мокряках, я провалювався в воду, в наслідок чого простудився і захворів. Надходила зима. Пам'ятаю, 21-го листопада був дуже холодний день, не було де схovатися від морозного вітру. Також не було дров, щоб розвести вогнище та погрітися. Простуда перейшла в запалення легенів. Я дістав сильну гарячку і дійшло до того, що я стратив пам'ять. На щастя біля мене були мої давні товариши — односельчани Семен

Веретка та Олександер Дзенджіоловський. Вони зайнялися мною. Спочатку перенесли мене в затишне від вітру місце, а потім пробували примістити в поблизькому шпиталику, але там було страшне переповнення — хворі лежали не тільки на ліжках, але й на долівці в кімнатах, в коридорах, навіть надворі. Тоді Семен і Сашко занесли мене в недалеке село і там, без відома господаря, положили в якісь клуні на солому. Вони вигребли в соломі заглиблення і поклали мене в це заглиблення. Поставили коло мене ліки, які дістали в шпиталику, трохи води та кілька сухарів. День перед тим впав великий сніг, тож ім прийшлося входити і виходити з цієї клуні через дах. Вони відвідували мене кожного вечора, приносили воду щось попоїсти, та якісь таблетки. Через 5-6 днів мені стало краще і я мріяв залишити цей мій "шпиталь". Десь на шосту ніч мої друзі забрали мене з собою до нашого збірного пункту.

В Польщі були зорганізовані тaborи для інтернованих. Польська влада вирішила примістити колишніх вояків УНР в цих таборах.

Коли я з друзями опинився на збірному пункті, то вже велика частина наших вояків була відіслана до тaborів інтернованих. Тaborи для інтернованих були зорганізовані в містах: Каліш, Вадовіце, Сосновець, Ланцут, Седльце та інші. Нас лишилась мала група і ми чекали, що нас також відішлють. Холод був сильний і мене почав дуже боліти бік, я дістав ускладнення після моого запалення легенів, — це був сухий плеврит. Цей плеврит мене довго мучив. В скорому часі нас повезли більшою групою в місто Седльце.

Там ми жили в загальних бараках і спали на 2-х або 3-х поверхових нарах. Можна було і працювати, і дешо заробити. Мої товариші записались на роботу для лісозаготівлі із цілою групою іздили в Біловежську Пущу. Я ж ще був хворий і дуже обезсильний. Лежав я на нижчих нарах. Більшість інтернованих лежала на верхніх, бо там було тепліше ніж внизу. Наша казарма дуже мало отримувалась і я мерз, а вилізти наверх через ослаблення не відважувався.

Несподівано, одного дня, коли мої товариші пішли на роботу, до мене підійшов досить високий, худорлявий чоловік і порадив мені перенестися на верхні нари, де було тепліше. Він сказав, що поряд з ним є місце на верхніх нарах. Знаючи, що я слабий, він обіцяв мені, що буде мені помагати, приносити все, що потрібне, щоб я не мусів часто злазити з нар. Я з вдячністю згодився на його пропозицію. Він допоміг мені перенестися на нари, щоб бути поруч нього і виявив до мене надзвичайне співчуття, і щиро піклувався мною. Це, мабуть, не лише тому, що бачив мене хворим і безсильним, але й тому, що був він надзвичайно доброю людиною. Коли було освітлення, він писав. Якось я вичекав момент, коли він перервав своє писання і запитав його, що він пише і як він зветься. Він відповів мені, що він поет, і пише поему "Попіл Імперій" і що він називається Освальд Бурггард, а літературний псевдонім його — Юрій Клен. Я в свою чергу сказав йому хто я та розповів йому дешо про своє життя. Опісля ми часто розмовляли. Часом він читав мені уривки із своїх творів. Мої друзі Павло і Сашко звичайно в суботу, приїхавши з роботи, привозили із

собою добрий харч — ковбасу, хліб, оселедці та інше. Тоді ми вже в чотирьох вечеряли.

Мое здоров'я поправлялось. Друзі мене добре годували, а Юрій Клен підтримував мій настрій та допомагав мені чим міг.

На жаль в скорому часі Юрій Клен від'їхав. У нього видно десь на волі були друзі, які були впливовими особами і мали змогу звільнити його з табору. Одного дня вони під'їхали автом і, оформивши його справу в таборовій канцелярії, від'їхали з ним. Ми широко попрощалися і остався він мені назавжди в пам'яті, хоч більше доля не судила нам зустрітись.

Скоро відійшов від нас і Павло Дзенджіоловський. Йому вдалося якось звільнитись з табору. Він ніколи з Польщі не виїхав. Оженився згодом з полькою і остався там на постійно.

Сашко далі ходив на роботу. Я залишився сам і мав досить часу для роздумів. Я боляче переживав нашу програну і наслідки цієї програної. Я старався проаналізувати недавно минулі події, старався збегнути, хід дій, які допровадили до нашої невдачі, до масових жертв... Я розумів, що могло бути інше, що стались якісь помилки і жалував, що того вже ніколи не можна буде направити.

Тепер, з перспективи часу, я бачу ці події виразніше. Перший рік від Лютневої революції 1917 р. до 22 січня 1918 р. коли Українська Центральна рада проголосила 4-ий Універсал, був роком, коли не було часу все зважити та знайти правдиву дорогу по якій треба було прямувати до державної самостійності, бо події відбувались з дуже великою швидкістю. Але Ленін в той час, умів знайти

дорогу до перемоги. Він дуже вчасно кинув кличі: "земля селянам!", "фабрики робітникам!", "граб награбленное!" і т. д. Ці кличі ішли на користь більшовикам, а нам на шкоду. Бо це було тоді, коли в Україні був бурхливий революційний час. Така ситуація мусіла б бути видною для тих, хто був у проводі. Українська Центральна Рада мала би спішно виробити та ухвалити добрий земельний закон для селян і почати навіть впроваджувати його в життя. Тоді дія ленінських підступних кличів була б сильно ослаблена. Українське селянство змінило б розподіл сил революції в нашу користь і наші шанси виграти війну збільшилися б. Але цього не сталося. Українська Центральна Рада не мала нічого проти приходу німецьких військ в Україну. Німці прийшли й зробили керівником держави гетьмана Павла Скоропадського, який мав монархічно-федералістичні погляди. Добре, що народні маси керовані В. Винниченком, М. Шаповалом, і С. Петлюрою скинули цей антинародний гетьманський уряд і вигнали геть німецьких окупантів. Мабуть в історії людства не було прикладу, щоб одна людина, одною обіцянкою повела за собою мільйони людей. Недаром більшовики називають його генієм. Ленінський експеримент побудови комунізму, не був би здійсненим, якби народ не повірив його фальшивим обіцянкам.

ВТЕЧА З ТАБОРУ ІНТЕРНОВАНИХ ДО ПРАГИ

У таборі інтернованих в Седльцах мій друг Сашко Дзенджоловський і я пробули зиму і літо 1920-21 рр. Тяжко було далі жити в цих таборових обставинах. Осінню ми вирішили втікати з Польщі до Чехії. Інтерновані втікали хто куди міг. Найбільше втікало до Чехії, бо чехи ставилися прихильно до втікачів. Коли ми дістали листа з Праги від нашого друга Семена Веретки, який також нелегально перейшов кордон до Чехії, ми з Сашком вирішили за всяку ціну також втікати туди. Нам додавало відваги ще й те, що ми мали вже означену адресу в Празі, мали до кого іхати. Ми почали інтенсивно готуватись в дорогу. Ми заздалегідь зробили отвір в огорожі нашого табору (яка була з колючого дроту) і добре замаскували його. Роздобули декілька буханок хліба. Дістали від когось mapu Польщі і Чехословаччини. Приблизно в середині жовтня 1921 р. ми з Сашком перелізли через приготовану діру в огорожі й пішли в напрямі чеського кордону, минаючи села й міста пряму-

вали ми на південь до міста Закопаного. До того часу мапа нам помагала, хоч це була політична мапа, без зазначених гір та низин. Тут виявилась наша непрактичність і необізнаність, бо в цьому випадку ми повинні були мати фізичну мапу. Ми ж мали переходити гірський кордон через гори Карпати. Ми не здавали собі справи, що саме місто Закопане знаходиться між високими, непрохідними горами, що навіть мають назву Високі Татри. Перейшовши Krakів і опинившись в Закопаному, то щоб іти далі на південь, ми мусіли перейти через високу гору. З великими труднощами ми видряпались на цю гору, і аж тоді, глянувши на краєвид, побачили, що перед нами ще не одна така висока гора, і то деякі вищі, ніж та, на яку ми вилізли. Але ми рішили прямувати далі. Коли ж ми вийшли на третю з черги гору, то побачили перед собою гірський масив із сніговими верхами, і зрозуміли, що для того, щоб перейти кордон, треба буде перейти ці гори. Нас охопив жах. Але ми не здавались і прямували далі. Запас харчу у нас вже цілковито вичерпався. Наш одяг був дуже порваним. Вночі на високих горах ми дуже мерзли, при чому мусіли сидіти і вичікувати ранку, бо поночі йти далі було неможливо.

На четвертий день нашої подорожі, коли почало світати, ми спустились вниз знаючи, що перед нами ще вища гора, яку ми спробували "здобути" ще того самого дня. Це була найвища і найстрімкіша гора в порівненні до тих, які ми дотепер перейшли. Її не можна було якось обійти, а вертатись вже не було як. Оглянувши поверхню цієї гори, ми прийшли до висновку, що вийти на неї можна тільки в місці, де вона найвища, себто мусіли б

перейти через сам її шпиль. Коли ми дістались до місця, де починався сніг, ми побачили, що цілий бік, по якім ми мали йти далі, цілком зледенілий. Що ж робити? Я взяв ножика і почав ним видовбувати ямки. Так я зробив двадцять ямок і піднявся по них вгору. Сашко тільки дивився, але не відважувався йти за мною. Я почав його намовляти, навіть спустився назад до нього, але отримував ту саму відповідь: "Лізь сам, я тут останусь. Я вже цілком, вибився з сил, ось тут ляжу зараз і засну..." Бачу, що біда! Став я його піднімати і підштовхувати. З великим зусиллям вдалось мені його намовити та підіпхати вгору. Після кількагодинного мандрівання ми вийшли на самий верх гори. Яка ж була наша радість, коли ми побачили долину, і коли перед нами відкрився нарешті інший краєвид: ми побачили рівнину з будівлями! Я почав з радості кричати і гукати. Я кричав Сашкові, що наше життя врятоване. Сашко теж якось підбальзорився. Ми бачили, що перед нами ще декілька нижчих гір і що бодай ще одну ніч ми мусимо провести в горах і в холоді. Щоб не заснути та не замерзнуть в цю ніч, ми штовхали один одного. Проте, щоб розложить огнище, не було й мови, бо навколо нас були скелі, сніг і лід.

Ледве почало розвиднюватись і ми почали спускатись в долину. Ми вже ледве рухались, не йшли, а повзли. Згори ми спостерегли двох вартових з кіньми і з піском. Вони сиділи коло вогню і грілися. Це була прикордонна сторожа. Вони нас не зауважили. Опинившись внизу, ми деякий час сиділи за великою скелею і радились, як підійти до сторожі і що говорити. Двох вартових сиділи біля вогнища і гуторили. Може ми могли б

пройти не поміченими, але тоді, що ж далі? Де відпочити? Де щось з'сти? Ми таки вирішили підійти до них. Наш вигляд мабуть був жахливий: вихудлі, зарослі, обдерті. Обидва вартові враз із своїм пском близкавично підскочили до нас з наставленою зброєю. Почали розпитувати хто ми і про причини нашого перебування в горах. Ми пояснювали їм як могли — на кількох слов'янських мовах. При тому ми показали їм і наші підроблені студентські документи, які ми приготували ще в Седльцях, тому, що від С. Веретки довідались, що з такими документами студентів пускають до Чехословаччини. Показали теж листа від Веретки, де була його пражська адерса. Це все було добре, бо вартові почали ставитись до нас з довір'ям і мали намір нам допомогти. Тут не можу не згадати про щире ставлення цих вартових до нас. Вартові нас зворушили своїм людяним і щирим відношенням, повним співчуття. Найбільше дивувались вони, що ми перейшли кордон саме в цьому місці, що на їх думку було майже неможливим. Вони казали, що взагалі ще не чули такого випадку, щоб якраз в цьому місці, де найбільш неприступні гори, колинебудь хтось перейшов кордон. Скоро один вартовий сів на коня і від'їхав. Через пів години повернувся, але не верхи, а з тачанкою запряженою одним конем. Вони посадили нас на тачанку та повезли до свого начальника. По дорозі стали коло невеликого дому. Відразу двері цього дому відчинилися і в дверях з'явилася середнього віку жінка, яка тримала в руках їжу. Вона скорим кроком підійшла до нас і дала кожному з нас по кухликові теплій смачній каві і по великому шматку хліба намазеного смальцем.

Очевидно вартовий, коли їздив у нашій справі, по дорозі замовив для нас це снідання. Це справді було зворушливо. Ми майже тиждень нічого не їли і дякували, як могли. Після цього сторожа повезла нас до свого начальника. Начальник розпитував нас про те саме що і його вартові. Ми і від нього відчули прихильність до нас. Після розмови з нами, він сказав, що ми ще мусимо піти до начальника поліції, бо він сам є тільки, начальником прикордонної сторожі. Та побачивши, що ми з виснаження ледве стоймо на ногах, сказав, що спочатку на ніч відішло нас до в'язниці де ми зможемо отримати харч та переспатись. У в'язниці ми заснули непробудним сном. Нас будили на вечерю, але не добудились, нас підіймали, тормосили, але встати ми не змогли. На другий день нас розбудили на снідання. Я встав і підійшов до постелі Сашка, щоб помогти сторожеві його розбудити. Та нам це не вдалось. Тоді я попросив сторожа, щоб мене самого відвів до начальника поліції. Начальник поліції розпитував мене знов про все: звідки ми прийшли чого і т. д., чи маємо гроші. Коли довідався, що не маємо грошей, витягнув десять чеських корон і дав мені. Даючи гроші, сказав, що нас ще цього дня випустять і ми можемо їхати до Праги. Я йому дуже подякував, але при тому сказав, що ми були б йому дуже вдячні, якби він дозволив нам оставатись у в'язниці ще хоч кілька днів. Це мое прохання його дуже розсмішило. Він позволив нам побути у в'язниці ще два дні, бо бачив що ми обезсилені. Для нас, після всього пережитого, це була не в'язниця, а курорт — готель. Помістили нас в кімнаті на шість ліжок, але крім нас двох, там нікого не було. На кожнім

ліжку був матрац, простираво, та по два коци. Поруч була умивальня і туалет. Рано давали каву-цикорію з хлібом, а в полузднівий час добрий обід, а потім ще й вечерю. Харч давали добрий і подостатку. Так ми перебули в цій в'язниці ще дві доби. На третій день ранком, ми поснідавши залишили нашу в'язницю. Не дали нам жодних посвідок, але й нічого від нас не відібрали.

На залізничній станції ми купили квитки до найближчої станції, щоб витратити якнайменше грошей. Тоді в Чехословаччині було таке правило, що кожний пасажир мусив показати квиток, коли всідав до вагону. Згідно з нашими квитками, ми мали б висісти на першій зупинці, але ми рішили їхати аж поки нас не викинуть з вагону. Коли кондуктор прийшов провіряти квитки, то ми заіхали вже досить далеко. Кондуктор хотів нам продати квитки, та ми сказали йому, що не маємо грошей. Тоді він висадив нас на наступній станції. Він не передав нас поліції, хоч міг би це зробити. В нас осталось ще трохи грошей і ми купили квитки до Праги.

ПРАГА

Пам'ятаю, що пізньої ночі ми приїхали до Праги на "Масарикове надражі". Ми мали адресу С. Веретки, який жив в Празі вже декілька місяців. При помочі поліціянтів ми якось дісталися до околиці, де мешкав С. Веретка і де перебувала тоді більшість українських емігрантів, які опинились в Чехії після війни. Переважно це колишні вояки армії УНР і УГА. Приміщувались вони у військових касарнях. Самого Веретки ми відразу не знайшли, бо вже була пізня ніч, коли ми туди дістались. Змучені, ми хотіли бодай десь приміститись. Увійшовши до касарні, ми побачили масу людей, які спали де попало. Вся долівка була заповнена людьми. Для нас двох тяжко було знайти місце. Було вже по півночі.

На моє щасття з під стола виліз якийсь чоловік і покликав мене до себе. Він потиснув трохи своїх сусідів, щоб зробити мені місце. Лігши на долівку, я зразу ж заснув. Ранішня метушня нас робудила і тоді я розговорився з тим, що допоміг мені вночі дістати місце коло себе. Звався він Артем Зубенко. Був він також вояком

армії УНР, і я навіть його пригадав собі ще з Армії. Пізніше, коли ми вчилися в Пражській Політехніці, я з ним дуже подружився і він став моїм найкращим приятелем аж до своєї смерті в 1963 р.

Потім ми знайшли Семена Веретку і від нього довідались, що в Празі існує Чесько-Український Громадський Комітет, і що цей Комітет помагає не тільки улаштуватись, але може помогти вступити до якоїсь школи. Головою цього Комітету був Микита Ю. Шаповал, його заступником — Григорій. Культурно-освітнім референтом був Іван Паливода (старший від мене на 12 років). Він тоді допоміг мені і Сашкові Дзенджіловському вписатися на матуральні курси, які теж були організовані цим Комітетом. Нас учили цілий рік. В осені 1922-го р. приїхав представник міністерства освіти Чехословацької Республіки. Нам зробили випускний іспит й видали матуральні свідоцтва. 6-го жовтня 1922-го р., ми всі були матрикульовані, тобто прийняті як дійсні студенти високої школи машинової і електро-технічної інженерії, яка містилася на Карловій площі (Карлове Наместі) в будовах одного з найстарших Університетів в Європі.

Щоб бути прийнятим до цієї високої інженерської школи окрім відповідних документів, треба було внести річну оплату ("школьне") в сумі 600 чеських корон. Без оплати ми не могли б бути прийняті. Грошей ми не мали, але ми отримали позику від Українського Громадського Комітету. Допоміг нам у цьому Іван Паливода. За президента Томаса Масарика був закон, що студенти, які мали успіхи в навчанні, отримували знижку в оплаті за науку. Отож в кінці моого першого студійного року

1922-23 мене звільнено від половини оплати і я отримав зворот — 50 відсотків суми, яку я вплатив при вступі до школи. Я ж, в свою чергу, повернув ці гроши Українсько-Громадському Комітетові, звідки їх дістав. Цей перший рік навчання був для мене дуже тяжким. Головною причиною було недостатнє знання чеської мови. Через це не у всіх предметах я мав успіх і не міг отримати потрібної кількості точок, щоб бути цілком звільненим від оплати за навчання. В наступних роках — 1923-24 і 1925-26 я був вже цілком звільненим від оплати за студії. В 1926-27 студійнім році мене звільнили лише на 75 відсотків, бо в кінці 1926 року я отримав добру працю — за фахом і тому прийшлося трохи занедбати науку.

Цю добру працю я отримав на фабриці Алоїс Дуда, де вироблялись електро-мотори і трансформатори. Ця фабрика знаходилась в частині Праги, що звється "Карлове Віногради", напроти величного цвінттаря, що звався "Ольшанське Гжбітові".

Мало хто з нас, українців, здружився з чеськими студентами — колегами по школі. Чехи недолюблювали нас і часто навіть не визнавали нас українцями. Вони вважали, що як ми звідти де була російська влада, то значить ми росіяни. Особливо вони не любили як хтось з нас улаштувався на добру працю. Отож з цих причин вони і мене не полюбили, бо я займав там досить добру позицію, — працював в іспитовій станції фабрики як інженер. Дістатися на таку посаду в Празі було дуже тяжко. Мені в цьому допоміг особливий випадок. Тут хочу про це коротко розповісти.

В передмісті Праги, що звється Страшніце, в 1924

році будувалася нова радіо-висильна станція, яка на ту пору мала бути однією в найбільших радіо-станцій в Європі. Директор цієї нової радіо-висильної станції, Беджіх Свобода, готувався прийняти участь у світовій радіо-виставці, що мала відбутись у Франкфурті над Майном в Німеччині. За кілька тижнів перед відкриттям цієї виставки Б. Свобода, бажаючи добре оформити матеріали (експонати) на виставку, звернувся до професора нашого університету Кареля Новака з проханням дати йому двох студентів, які могли б йому допомогти підготувати експонати до цієї виставки. Професор Карел Новак і був предсідником професорського збору цілої Чесько-Словацької Республіки. Він прислав до Б. Свободи двох студентів, які попрацювали один день і більше не з'явилися до праці, Б. Свобода стурбований звернувся до проф. Новака. Тоді К. Новак обіцяв йому, що пришесть студента — чужинця і післав мене на цю працю. Я, зрозумів, що все має бути скоро зроблене і взявся з місця за роботу. Різні діяграми і формули, які Б. Свобода хотів показати, я вирішив виконати на дуже великих аркушах паперу Ватмана, різно-кольоровими тушами. Часу до відкриття виставки було мало, тому я працював вдень і вночі. Таким чином я міг виконати всю намічену роботу на час. Моя робота гарно і чисто виконана, дуже сподобалася В. Свободі. Він щедро мені заплатив і також широко подякував. Не забув він також подякувати проф. Новакові. Приблизно за тиждень часу після цього проф. К. Новак викликав мене до свого кабінету та сказав, що він дякує мені за те, що я оправдав його довір'я і виконав так добре працю для В. Свободи, що я можу звертатись

до нього з тими питаннями і справами, в яких він мав би змогу мені допомогти, і щоб я звертався до нього як до батька, безпосердньо, а не через асистентів. Так і сталося. Коли я йому сказав, що я хотів би отримати добру працю інженера, він зразу ж подзвонив до власника фабрики Алоїса Дуди, який був його добрым приятелем, і я негайно був прийнятим на працю.

Протекція професора Кареля Новака відіграла велику роль в моєму житті. Пізніше я звертався до нього в різних справах і завжди він мені допомагав.

Прага — прекрасне старовинне місто. В тому часі, коли я там опинився, не тільки в Празі, але й у всій країні був достаток і добробут. Все можна було купити. Недалеко від Карлового Наместі були будинки нашої високої школи. Дуже близько від "Карлового Наместі" знаходився також студентський дім, який по-чеськи звався: "Студент Домов" на "Слупі". В Празі був і другий студентський осередок, т. зв. "Академіцький Домов". Цей другий "Домов" знаходився в частині Праги за рікою Влтава, впоряд зі Сміховом. Ми, українські студенти, всі були біdnішими ніж місцеве чеське студентство, тому ми скупчувались в "Студент Домов на Слупі". Притягав нас цей "Студент Домов" може ще й тому, що там харчування було порівнюючи дешевше. Також спосіб отримування харчу був простішим: студент бере тацу — кладе на неї що хоче і платить за це при виході з ідальні.

Окремо від кухні та ідальні, на другім поверсі було кілька гарних окремих кімнат, які чехи звуть "студовні". Ці кімнати були гарно обставлені м'якими меблями, кріслами. В "студовнях" не дозволяється голосно гово-

рити, бо тут студенти мають вчитися. Поруч була просфора заля, де дозволялось голосно говорити, грati на роялі чи на інших інструментах та взагалі розважатися.

При цьому "Студент Домові" був також кабінет першої медичної допомоги. В цьому кабінеті, кожного дня, з ранку до вечора, чергував якийсь студент медицини. Найчастіше там чергував мій товариш, студент старшого курсу медицини П. Дурдело. Кожний студент мав особисту медичну книжечку з фотографією. З цією книжечкою студент мав право звертатись до лікаря або до професора медичного інституту в шпиталях і клініках, і завжди безплатно діставав медичну допомогу, без бюрократичних оформлень.

В той час в Празі існувала т. зв. "Масарикова Ліга" для боротьби з туберкульозою. Ця Ліга мала своїх відповідних представників в студентськім домі і слідкувала, щоб регулярно перевіряти всіх студентів на туберкулінову реакцію. Тоді туберкульоза ще була невигойною хворобою, хіба, що сам організм якось поборов її. Багато людей хворіло на цю хворобу.

Не обминуло це нещастя і мене та Сашка Дзенджіоловського. У мене була поверховна туберкульоза на верхах обох легенів. Сашко мав більшу проблему, бо мав в правім легені туберкульозну каверну. Він так і не вилікувався. Від туберкульози помер в молодому віці. Я хворів два роки — 1924 і 1925, але вилікувався. У весь цей час мав трохи підвищену температуру та почувався слабо. В літні місяці був навіть в санаторії "Засмуки". "Масарикова Ліга" оплатила всі кошти моого лікування. Але перебування в санаторії мені мало що помогло. Навіть ще

погіршився стан моого здоров'я, коли я повернувся до Праги. Тоді весною 1925 року, я вирішив вийхати в гірський район, що порадив мені мій приятель Дурдело. Щоб не бути самітним, я запропонував двом товаришам — білорусам Ніколаю Верамею та Михайлі Кавцевічу іхати зі мною. І ми утрьох поїхали літом до курортного містечка Рожнова, яке знаходиться під знаменитою горою "Радгошть". Внизу під горою протікає річка "Дольні Бечва".

На цьому маленькому курорті, крім нас трьох, проводили вакації ще біля сотні курортників, переважно з міста Моравська Острава.

Мої надії, що я тут зароблю трохи грошей, потрібних для лікування моєї хвороби виправдалися. Серед курортників було багато людей, які бажали фотографуватися і ми розпочали їх фотографувати.

З фотографіями було багато роботи, але мої товариши Н. Верамей і М. Кавцевіч мені у всьому помагали. За зароблені гроші ми купували харчі, які спільно споживали. Ми дуже добре відживлялися, бо вживали чудовий свіжий харч, як: масло, молоко, сир, яйця, хліб та інше. Температура у мене після обіду не підвищувалась, як то було раніш. Я став багато краще почуватися. Стан моого здоров'я поправився.

З початком семестру мої товариши відіїхали до Праги, а я залишився там ще на два місяці. Курортники з "Дольні Бечви" теж відіїхали. Але грошей у мене ще було досить. Я продовжував добре відживлятися, знаючи, що добре відживлення є дуже важливе для хворого на туберкульозу. Часто ходив я на гору Радгошть, але вже

так не втомлювався як раніше. З цією горою зв'язаний переказ про святих Кирила і Методія, як вони на цій горі, в невеличкій хатині, спасались від переслідування. На шпилі цієї гори я знайшов навіть руїни хатини, де, згідно з переказом, ховались ці святі.

Чисте, гірське повітря, відпочинок та добре харчування сприяли моєму видужанню і спричинились до повного вилікування. Коли я приїхав до Праги, то мій приятель Дурдело, а також професори медичного факультету, які мене передтим лікували, були приємно вражені і втішенні, що туберкульозний процес цілком припинився. Залишились лише звапнілі місця.

Повернувшись до Праги, я продовжував працювати як інженер на фабриці Алоїса Дуди та рівночасно здавав кінцеві іспити в університеті.

Ще в тому часі, коли я проводив відпустку під горою Радгошть, я запізнався з дівчиною — чешкою на ім'я Анна. Потім, в Празі ми продовжували зустрічатись, а 1926 року я одружився з нею. Так що в моєму особистому житті зайшла зміна. Заробляв я досить добре і жили ми не погано.

ПРАГА — НОВОШАХТИНСК

Я ніколи до ніякої політичної партії не належав, але сталося так, що мій друг і односельчанин Семен Веретка втягнув мене до спілки студентів, які після закінчення студій плянували повернутися на Батьківщину. В проводі цієї Спілки, крім Семена Веретки, який був там чи не найголовнішим, були ще Микита Харусь та Степан Потійчук. Увійшли до цієї Спілки ще мої товариши Сашко Дзензіловський та Клім Слоквіч.

Наши провідники Веретка, Харусь, Потійчук часом відвідували советське Представництво, яке було в Празі. Керівником цього Представництва був спочатку Володимир Антонов Овсєєнко, а пізніше був Калиожний. Про Антонова Овсєєнка ми знали ще з часів революції. Він тоді був призначений Леніном головним командувачем советських військ, які воювали проти українських військ на півдні та в Донеччині. Пізніше за наказом Сталіна він був розстріляний.

В роках 1927-1928 я працював інженером на фабриці А. Дуди і рівночасно працював над своїм дипломним

проектом і приготовлявся до другого державного іспиту та до захисту дисертації. Пізніше я дістав диплом, який підписали професори: Карель Новак, Кроуза, Шуберт, Вейделік і представник міністерства освіти. Після отримання диплому я лишився працювати інженером на тій же самій фабриці.

В тому часі сталося так, що я почав виконувати деякі інженерські праці для Советського Торгпредства. До певної міри до цього спричинився мій товариш по фаху і по школі інженер І. Котляр. Він вірив, що в Советському Союзі перемогла ідея соціалізму. Він співпрацював з Советським Торгпредством в Празі і порадив мені виконувати для них певні інженерські проекти.

Чутки про покращання життя на Україні під час НЕП-у (Новая Экономическая Політика) теж мали на мене свій вплив. Я дуже любив свій фах і захоплювався своєю працею, а праця, яку давали мені з Торгпредства, була також з ділянки, яка мене особливо цікавила.

В ці роки советська влада закуповувала закордоном багато різних машин та технічних матеріалів. Советське Торгпредство звернулося до мене, щоб я допоміг їм в цій ділянці, зокрема при закупі технічних матеріалів і машин. Також доручили мені робити переклади інструкцій з чеської чи німецької мов на російську мову для обслуговування цих машин. На підставі рекомендацій від професора К. Новака, я мав доступ до багатьох чеських лібораторій та іспитових станцій. Там я міг отримувати потрібні мені інформації.

В роках 1927-1928 "наймудрішій вождь" Сталін захворів на "гігантоманію": він дав наказ побудувати ву-

гільну шахту потужності 5000 тон на добу, в той час, коли всі промислово-розвинені країни, як: Німеччина, Бельгія, США та інші, з економічних причин, будували шахти потужності 2000 до 3500 тон на добу. Харківський трест "Шахтстрой" зробив проєкт на таку шахту. Місцем для побудови цієї величезної шахти вибрали Несвєтайський антрацитний район, який знаходиться в шахтінському районі Ростовської-на-Дону області. Там ще за часів "Парамонова" була збудована маленька шахта номер 3, яка видобувала 1000 до 1500 тон вугілля на добу. Цей район знаходиться недалеко від міста Шахти. Місце, де вже існувало поселення коло шахти номер 3, і де мала бути побудована велика шахта, назвали Новошахтінськ.

Для побудови цієї шахти, все електричне устаткування і деякі матеріали були закуплені за кордоном. Мене як інженера-електрика Советське Торгпредство в Празі покликало прийняти участь в складанні специфікації на електричні машини та різне електричне і механічне устаткування. Не дивлячись на те, що за кордоном тоді не будували таких великих шахт, однаке для запланованої великої шахти в Новошахтінську, можна було закупити все потрібне устаткування.

Харківський трест "Шахтстрой" запроектував замість однієї підіймальної машини (як це звичайно буває на малих і середніх шахтах) дві — одну лише для вугілля, а другу для людей та різних матеріалів. Згідно зі специфікацією, підіймальну машину для людей, замовлено у французькій фірмі "Вено-Пеллен". Підіймальну машину з електро-мотором "Сіменс Шуккерт" для вугілля, замов-

лено в німецькій фірмі "Пройсаг". Великі помпи на кислотну воду були змовлені у бельгійській фірмі "Беккер".

В міжчасі мої друзі Семен Веретка та кілька наших хлопців якось непомітно оформилися і виїхали до СРСР, де ще продовжувався період НЕП-у, заведений Леніном. Після першої хвили терору в роках 1920-24 та упадку економіки і катастрофічного занепаду сільського господарства за НЕП-у настало помітне поліпшення. Багато наших людей, які так само як і я дісталися до Праги, почали діставати листи з дому. В усіх цих листах писалося про зміни та про значне поліпшення в багатьох відношеннях. Нараз я дістав листа від С. Веретки. Він радив мені кидати Чехію та повернутися на "Родину". Лист був занадто короткий та був написаний в якомусь незвичному для нього стилі. Ми були товаришами з дитинства і я добре зновував стиль його писання але цей лист був сухий за змістом і за стилем — чужий. Та я довго не застановлявся над цим.

Через пару тижнів після одержання цього листа, мене викликало Торгпредство й запропонувало мені їхати на ту величезну шахту і прийняти на себе керівництво монтажем електро-механічного устаткування. Спочатку я категорично відмовився. Пояснював їм навіть, що в 1918-1920 роках я був в армії УНР і що совєтська влада не зможе мені цього простити. Вони мене заспокоювали і переконували як могли. Казали, що це все вже давно забулося. Що вже всі петлюрівці дістали амнестію від уряду СРСР і вручили мені копію такої амнестії.

Я тоді ще не зновував підступної політики СРСР в дійсному розумінні і повірив їм, що мені справді нема чого

боятись. Сама праця мене цікавила. Крім того було привабливим поїхати на Батьківщину і бути близько родини, яку я там мав.

Прийшовши додому, я про все розказав моїй дружині Анні, і ми вирішили їхати, сподіючись що все буде гаразд. Після цього ми досить скоро зібрались в дорогу і поїхали.

Приїхали ми до СРСР в той час, коли там якраз кінчився період НЕП-у та починалась доба колективізації. Це було восени 1929 р. Селян в Україні вже почали розкуркулювати, а ми в Празі не знали ще нічого про це.

Коли ми переїхали через Польщу, минули станції Підволосіськ-Волочиськ, тобто переїхали кордон і опинились на території СРСР, то вид, який ми бачили через вікно, різко змінився. В очі кидалися бур'яни, засмічені, необроблені поля, похмурі та нерадісні обличчя людей, в той час як на території Польщі все виглядало інакше: поля чисті й оброблені, люди веселі, погідні й усміхнені. Ця велика ріжниця дуже нас вразила. Настрій наш піду pav. Серце стискалось. Огортає розпач. Цілком яскраво з'явилася свідомість, що стала непоправна помилка. Поворот назад був цілком неможливий. Ми опинилися в державі не "гнилого капіталізму", а "процвітаючого, побудованого соціалізму".

Наш поїзд зупинився в місті Шахти (до революції це місто називалось Александро-Грушевськ). Тут ми висіли з поїзду з нашими речами. Я мусів з'явитись в тресті "Шахтуголь", щоб оформитись. Після того повезли нас парокінною бричкою до поселення Новошахтінськ, що був віддалений від міста Шахти 18 кілометрів в сторону річки Міюс (Калміюс). Так ми опинилися в місті, де ми

мали замешкати на постійно і де я мав працювати.

Для нас було вже приготоване помешкання і як на ті обставини досить добре: величенькі три кімнати і кухня. Не було там, правда, (як і в цілій околиці) водогону, так що приходилось приносити воду знадвору, з "крана". Також не було туалети, а треба було користуватися примітивним "нужником", що стояв на подвір'ї. Та якось треба було улаштуватись і привикати до нових обставин.

З першого дня по приїзді, я мусів зайнятися моєю новою працею. Праця була дуже відповідальною і вимагала багато уваги та напруження. Одиноке що було добре це те, що ця праця була за моїм фахом, який я знов і любив. Моя праця до певної міри допомагала мені забувати про дійсність, про те, що сталося, про велику помилку, яку я зробив виїзжаючи до СРСР добровільно.

Отож з самого початку я не мав часу приглядатись і думати про осяги "побудованого соціалізму". Праця при організації монтажу забирала увесь час і сили. В першу чергу я працював над монтажем двох підіймальних машин. Було при тому багато ускладнень, бо не було вишколених електро-монтажерів, без яких монтування складного електричного устатковання було неможливим. Щоб вийти з цього тяжкого положення, мені доводилося вчити звичайних робітників, щоб зробити з них електромонтажерів. Поки їх підучував треба було працювати самому від ранку до пізної ночі. Та й потім мої "новоспечені" монтажери часто робили помилки. Все ними зроблене приходилося перевіряти та часто переробляти.

В тому часі в Ростові-на-Дону було бюро "Всесоюзного Електротехніческого Об'єднання" — в скорочені:

"ВЕО". З цим бюром я підписав договір, згідно з яким "ВЕО" зобов'язалось виконати деякі монтажні роботи для нашої шахти в Новошахтінську, але й вони не мали монтерів обізнаних із складним закордонним устаткуванням. Утруднювало працю ще й те, що на цьому новошахтінському будівництві не було підіймальних кранів, щоб підіймати і ставити на фундамент дуже тяжкі частини підіймальних машин. А ставити було що: сам головний вал важив коло 15 тон, а електро-мотор коло 18 тон і т. д., а вся підіймальна машина важила майже 142 тони. Прийшлося мені самому придумати спосіб, щоб підіймати і ставити ці машини на фундамент примітивним способом — "вручну".

Я працював на цьому монтажі, а в СРСР відбувалися страхітливі події. Партия і уряд, руками всемогутнього "Государственного Політіческого Управління" (ГПУ), готовуючись до "сплошної колективізації" сільського господарства, посилили терор, який був ослаб під час НЕП-у. Мого товариша-односельчанина Семена Веретку, який поїхав на "Родіну" раніше мене, ГПУ арештувало негайно, як він тільки переїхав кордон. (Я про це довідався аж тоді, як мене самого арештували та посадили в підвали ГПУ). Той лист, що я дістав від нього ще в Празі, був дійсно написаний його (Веретки) рукою, але під тортурами в тюрмі ГПУ. Коли я вийшов на волю, мені стало відомо, що Веретка вже ніколи не вийшов живим на волю. (Ці відомості я дістав від його рідної сестри Олександри, але і вона не довідалась де і коли він загинув і де похованний).

Чому до мене вони застосували інші методи ніж до

Семена Веретки, було ясно. Вони потребували фахівця. Я був інженером із закордонною освітою і практикою, і вони вирішили мене використати. Семен Веретка закінчив у Празі право, яке було для них зовсім не потрібне.

Ще кілька слів про ті дві велетенські підйомальні машини, якіsovєтський уряд закупив за кордоном для нашої шахти. Та підйомальна машина, що витягала вугілля з шахти, називалася скіпова, бо мала два скіпи, тобто металеві посудини, вагою 10 тон кожна й витягала за один раз 10 тон вугілля. Наповнення скіпа вугіллям на дні шахти і вивантаження скіпа (другого), на поверхні, відбувається цілком автоматично в один і той же час.

Друга підйомальна машина була для людей і матеріалів. Цю машину називали "клетьова". Замість скіпа, вона мала двоповерхову клітку. На кожному поверхі клітки вміщувалося 21 чоловік. На раз машина могла спускати або піднімати 42 чоловіка.

Спочатку, після пуску машини в експлуатацію, скіпова машина могла витягати щось трохи понад 3000 тон антрациту на добу. Але пізніше, коли ми змонтували автоматичну сигналізацію (фірми Сіменс Гальске), шахта стала постачати все більше і більше вугілля й видайність шахти наблизялася до запроектованих 5000 тон антрациту на добу.

Під час монтажу обох підйомальних машин, а потім ще й автоматичної сигналізації, до нас почали приїздити сотні різних делегацій, щоб оглянути цю гігантичну шахту та ознайомитись з незнаним в цій країні електричним устаткуванням. Приїздили також групи совєтських інженерів і техніків, для ознайомлення з плянами скіпо-

вої підіймальної машини фірми Пройсаг, щоб таку саму підіймальну машину міг виробляти Новокраматорський завод для другої шахти, яку почали тоді будувати, і яка мала мати назву "Западная Капітальна". Кілька років пізніше Новокраматорський машино-будівельний завод випустив такі машини, без ліцензії фірми Пройсаг. Ця новокраматорська машина відіграла певну роль в моєму житті, про що напишу в дальшій частині моїх спогадів.

"ПОКАЗУХА"

Нашу Несвєтайську шахту в Новошахтінську, яку пізніше названо "Шахта ім. ОГПУ", відвідували не тільки численні екскурсії студентів політехніки з цілого СРСР, але й різні закордонні делегації. Відвідувачам з СРСР шахту показували службовці Шахтоуправління. При чому ніяких особливих приготувань для зустрічі своїх людей не робилося. Але приготування (та ще й які!) робилися, коли нашу шахту мала відвідати якась закордонна делегація. Ці приготування називались неофіційно прийнятим словом — "показуха". Персонал "третього відділу", себто працівники ГПУ призначенні для нашого шахтоуправління, "були на ногах". Вони мусіли подбати, щоб негайно все було прибране, заметене, помите, вичищене. Вони замасковували всякі недотягнення, а то й замикали деякі приміщення, деякі закутки, куди не хотіли, щоб заграницні гості заглядали. Особливо багато турботи було в них, щоб організувати "показуху" на фабриці-кухні. Вони припускали, що закордонні гості обов'язково схочуть туди заглянути, щоб побачити і переконатись, як відживаються шахтарі в Советському Союзі.

Коли будували цю шахту, то збудували при ній велику т. зв. фабрику-кухню, себто кухню і їdalню, яка мала обслуговувати декілька тисяч робітників і персоналу цієї шахти. Коли відкривали цю фарбriку-кухню, в ній було все потрібне устаткування для обслуговування цієї великої кількості людей. Все функціонувало нормальну. Але дуже скоро після відкриття цієї їdalні, всі тарілки, ложки, ножі, сільнички та всяке інше начиння зникло. Очевидно це все хтось покрав. Адміністрація їdalні та шахтуправління все це бачили, але потім нічого з потрібних речей до їdalні не доставляли. Казали: "Як ви все розікрали, то діставайте їжу в свою посуду, їжте своїми ложками, а як не маєте ложок, то руками". Отож суп наливали лише тим, хто мав свою посудину або "котелок". Кожний мусів мати свою ложку в кишенні. Хто цього не мав, той їжі не міг отримати. Робітники, котрі не мали своєї посудини, "замовляли" посудину у тих, що мали, себто позичали у них після того, як ті з'ли. Ось так ця фабрика-кухня працювала. Коло столів не було стільців, стільці стояли під стінами, істи треба було стоячи. Підлога їdalні звичайно була вкрита грубим шаром бруду і болота. Коли була мокра погода, то в їdalні було таке болото, як і надворі.

Закордонну делегацію в таку їdalні не могли привести. Було б небажано, щоб побачили всі ці крайньо антисанітарні обставини та нелюдський спосіб обслуговування робітників. Закордонна делегація хотіла також побачити їdalню. То що ж робити? Тому, що в советській країні все контролювалось органами ГПУ, то третій відділ ГПУ нашої шахти діставав наперед дуже докладні

повідомлення про рухи закордонних делегацій. Вони знали в який день і о котрій годині така делегація приїде до нашої шахти. Таким чином вони мали досить часу, щоб добре підготуватись до "показухи". Рівночасно з порядками, які робились в звязку з приїздом цієї делегації, в різних частинах шахти, робились також особливі приготування в ідалльні. Тут докладно вимивалась долівка, вичищувались всі кутки, навіть в деяких місцях мальовано стіни. В одному кутку ідалльні готовано все для буфету. Коло столів ставили стільці. На долівці простелявалось навіть килим-доріжку. Прибувало тягарове авто навантажене всяким потрібним посудом, винами, горілками, та харчами. Коли наблизався час приїзду делегації, швидко витягалось з цього тягарового авта все потрібне для ідалльні: вилки, ножі, ложки, шклянки, і багатий харч — шинки, сири, ковбаси... "Показуха" ідалльні на цьому не обмежувалась. Делегація могла прибути якраз в той час, коли шахтарі, кінчивши свою зміну, мали б підійматися нагору, потім мали б іти до лазні, а з лазні до ідалльні. Тоді вся програма "показухи" не осягнула б своєї цілі. Делегація побачила б змучених, обірваних, недогодованих шахтарів. Отож треба було якось цьому запобігти. "Органи" придумали вихід і з цього становища: вони дали наказ завідуючому шахтою затримати шахтарів у шахті, під землею. Натомість група енкаведистів переодягалась спішно в "шахтьорки", брали в руки лямпочки "Вольфа" (які вживали шахтарі під землею) і спускались в шахту. За кілька хвилин після цього, провожатий підводив членів делегації до місця, де шахтарі виїздили нагору. В цей час підіймальна машина

вивозила нагору підставлених "шахтарів", себто переодягнених енкаведистів. Вони встигли себе дещо замазати вуглем і йшли, байдаро до лазні, а тоді вже до ідальні. Після цього провожаті також запрошували всіх гостей до ідальні, щоб разом з "шахтарями" дещо відпочити та перекусити... Члени делегації були захоплені: вони не тільки все побачили, полюбувались гіантичними об'єктами, але ще й разом ось із цими "правдивими" шахтарями могли побути, познайомитись з ними та при тому переконатись як вони добре відживляються...

Частування закордонних гостей приспішується після того, як провідник делегації зауважує, що скоро можуть виїхати на гору інші шахтарі. Не встигли закордонні делегати вийти з ідальні та зайти за ріг будови, як все майно привезене тягаровими автами, блискавично навантажується знову до тих самих авт і вони вмить відізджають з двору шахти. В цей час з шахти витягають нагору справжніх шахтарів. Робітники органів КГБ пояснюють шахтарям, що затримка була спричинена несправністю підйомальної машини.

З від'здом закордонної делегації, життя на нашій шахті приходило знову до того самого нормального, жалюгідного стану. З різних закутків виходили робітники, які були туди загнані. Їхня одяда брудна і подерта, а вони самі із зарослими і засмученими обличами й не маючи репрезентативного вигляду. Інша ситуація була з моїми монтерами. Їх не виганяли в закутки, а навпаки, наказували бути на виду, бо вони були ліпше одягнені та мали веселіший вигляд. Щось подібне робилося кожного разу, коли нас відвідувала закордонна делегація.

Подібні "показухи" часто організувались в Советському Союзі. Цей вияв безсороної брехні й обману сильно закорінився в советському житті. Багато спостережень з різних показух збереглось в моїй пам'яті, але тут не стало б місця, щоб їх всіх описати.

Варто сказати ще хоч коротко, про другу особливість советської системи, а саме: копіювання закордонного устаткування і його репродукція без дозволу попереднього власника. Про копіювання німецької машини фірми Пройсаг, я вже згадував. Після змонтування цієї машини в Німеччині, в фірмі "Сіменс Гальске" була закуплена вся апаратура для автоматичного керування сигналами і світлами. Від цієї фірми ми отримали, разом з апаратурою і всіма кабелями, три комплекти робочих плянів.

На наказ "зверху", себто органів ГПУ, ми мусіли відіслати одну копію робочих плянів до Ленінградського електро-заводу. При монтажі цієї апаратури на нашій шахті були присутні інженери Ленінградського електро-заводу, щоб робити окремі шкіци і зарисовки. Вони також приймали участь при випробуванні цілої системи в часі дії.

Всі робітники і службовці, що працювали на самій шахті, а також на всіх побічних підприємствах Ново-шахтінска, діставали продуктові картки. На ці картки кожний працюючий діставав означену кількість харчів, вистачаючу для працюючого та його родини. Однак справа з харчуванням решти населення в околицях Ново-шахтінска та інших поселень була жалюгідна. Різке погіршення справи харчування в цих околицях настало з

початком осені 1931-го року. В цей час ми почали спостерігати, що до Новошахтінська приходило щораз більше голодних людей, які просили їсти. Особливо вражали голодні матері з малими дітьми. Діти були нераз вже опухлі з голоду. Казали, що такий страшний голод у них тому, що в їхній області того року був поганий урожай. Державі терба було віддати все, що наказано, а якщо хтось добровільно не хтів віддати, тоді совєтська влада забирала силою. Отож для людей вже нічого не лишилось для харчування. Було тяжко дивитись на цих виголоднілих людей, особливо на матерів з дітьми. Коли вони приходили до моєї дружини Анни просити їсти, вона їм щедро давала все що мала. Часом, як було треба, вона дозволяла їм переноочувати в літній кухні. Трапилось при тому декілька випадків, що ці діти, найвінчісь, помирали. Деякі матері очевидно не знали, що опухлим з голоду дітям не можна нараз давати багато їсти. Але одного разу, зайшовши до кухні, вона застала трупик дитини, який мати залишила, а сама пішла геть. Тоді я мусів брати свій ручний возик і відвозити тіло мертвої дитини на цвинтар і там його поховати.

Відчувалось, що життя в СРСР не йде до кращого, а до гіршого, людям робилася страшна кривда. Це були яскраві наслідки "перемоги соціалізму-комунізму" в ССР, під керівництвом Леніна-Сталіна, та їхніх сатрапів з комуністичної партії.

МІЙ АРЕШТ

Я нераз чув про арешти в нашій околиці, але це було мимохідь, бо був дуже зайнятий працею. У відношенні до моєї особи, я був спокійний і ніяк не припускав, що арешт загрожував і мені. Моя праця, в основному, не мала нічого спільногого з політикою. Що до моєї участі в Армії УНР, то я ще перед виїздом до СРСР отримав від советського консульства запевнення і амнестію (і то на палері), що за це мені не загрожує ніяка небезпека. В царській російській армії я був в технічних відділах, не займав ніякого відповідального становища.

Та сталося інакше. Це було осінню 1931 року. День був досить теплий. Я вийшов з дому легко вдягнутий: тоненька сорочка-безрукавка, тонкі штани, сандали на босу ногу і легенька "кепка" на голові. Я мав того дня спускатись в шахту. Перед спуском в шахту я звичайно переодягався у шахтарський одяг. В цьому випадку, ідучи на працю, я одягав звичайно якнайгірший одяг, щоб в роздягальні не покрали, як це часто траплялось. Цим разом те, що я так легко вдягнувся, було нещастям для

мене. Коли я йшов того дня на працю до шахти, до мене підійшли два мужчини одягнені в цивільний одяг і сказали, що вони приїхали з Вугільного Тресту, який знаходиться в м. Шахти, та що я повинен там негайно з'явитись, бо там відбувається важлива конференція і моя присутність є обовязкова. Нічого не підозріваючи, я повірив їм і пішов з ними. Я помітив, що вони попростували в невірному напрямку, бо мабуть не були обізнані з околицею. Я вказав їм правильний напрямок. Ми йшли пішки та пройшовши декілька кілометрів, зустріли підводу запряжену двома волами. Тоді мої провожаті показали візникамі свої виказки і сказали, щоб він нас підвіз. Ми сіли на віз та й поїхали степовою безлюдною дорогою. Один тільки раз повз нас пройшла група людей.

Проїхавши не більше 2-х кілометрів, ми ще здалека побачили велику юрбу людей. Коли підіхали ближче до цих людей, то нам стало видно, що вони оточили здохлого верблюда й відрізуючи ножиками куски м'яса, іли його сирим. Якщо комусь вдалось відрізати більший кусень м'яса, то він швидко відбігав далеко в степ, щоб у нього ніхто не відібрал цього м'яса. Ті що не мали ножа, мусіли чекати, щоб і їм хтось врізав шматочок. Це свідчило, що в районі панував голод. 1931 року був не добрий врожай не тільки в нашему районі, а також в північному Кавказі і в Приволжській смузі. Не дивлячись на це, хлібозаготівля була жорстока. Щоб виконати плян хлібозаготівлі, від хліборобів забирали все до останнього зерна.

Не доїзджаючи до міста, ми зіскочили з воза і тут мої провідники повели мене не в напрямі до тресту

"Шахтуголь", а в напрямі залізничної станції. На мої запити вони не давали вияснення. Аж тут в моїй голові прояснилося: мені стало ясно, що я арештований. Це був дійсно секретний арешт. Звичайно арештували людей вночі — в присутності родини. Арештованого саджали в авто, яке народ називав "чорний ворон", і відвозили до тюрми. А тут зовсім нічого подібного не було. Але чому і за що мене арештували? Про це будуть питатися мільйони невинно арештованих, поки буде існувати совєтська влада. На це питання не дістане відповіді ніхто з арештованих: ні я, ні мільйони інших. Мій арешт не був класичний. Не хапали мене обидва "гепеушники" своїми чотирма руками, не скручували назад моїх рук, не вдягали на руки кайдан. Ті, що мене арештували не були в уніформі, не мали "голубих" кантів, а були в цівільному, і лише мали револьвери. Однаке вони вжили брехні, щоб мене арештувати.

Потім мені оповідали, що в шахті ніхто не знов, куди я подівся. Не сказали нічого й моїй жінці. На роботі ні робітники, ні монтери про це нічого не знали. Хиба може самі верхи управління щось знали. Саме тому мої монтери почали шукати мене під землею в шахті, припускаючи можливість, що може я випадково попав під завал. Воно в шахті часом так буває, що стойки, які підпирають крівлю, не витримують сильного тиску, ламаються як сірники і каміння-сланці завалюють "забой", себто лінію, де набирають вугілля. Шукали моого тіла в шахті, аж поки не знайшовся очевидець, який бачив мене з двома мужчинами на возі, який тягнула пара волів і який іхав в напрямі м. Шахти. Очевидно, що коли ми іхали тим

возом і повз нас проходили люди, то один з них мене впізнав.

Коли я усвідомив собі, що я арештований, то ще й тоді я не був певним, що це таки правдивий арешт, що мое дотеперішнє життя відрізане від прийдешнього, як ножицями відрізують нитку. Через брак досвіду в мене була ще якась надія, що це сталося якесь непорозуміння і все скоро виясниться. Що це арешт тимчасовий і може потрібний органам ГПУ (Государственное Політическое Управлениe, або по-українському: Державне Політичне Управління), для вияснення чогось такого, де потрібне мое свідчення. Причини моого арешту, як мені здавалось, не було, бо моя праця на шахті була бездоганна. Коли ми прийшли на станцію, то мої провідники дуже легко і скоро знайшли відповідний вагон, ми всіли до нього, і поїзд рушив. Але куди ми їхали, я не міг знати, бо мої провідники мені нічого про це не говорили.

Ми вийшли з поїзду на станції міста Сталіно-Донбас (тепер Донецьк, перед революцією це місто звалось Юзівка). Там на мене вже чекало авто "чорний ворон", яким мене повезли далі. По дорозі я нічого не міг бачити, бо в авті не було вікон. Чув як відчинилася з гуркотом тяжка брама і "чорний ворон" в'хав у двір. Брама знов зачинилася. Через коротку хвилину відчинились задні двері "чорного ворона" і мені сказали вийти, а потім повели мене в підвал будинку. Це був будинок ГПУ. При вході в будинок, мої провідники передали мене під розписку коридорному вартовому, а той повів мене в коридор, вздовж якого було багато залізних дверей. Це були двері камер-одиночок. Мій провідник від-

чинив одні двері, і впхнув мене всередину. Я опинився в камері-одиночці.

Після того, яких 30 або й більше годин ніхто до мене не приходив і не викликав. Один раз тільки принесли мені чорну рідину, що по тюремному звалась "кавою". Потім принесли суп — "баланду". Та мені й так було не до їжі, бо я був дуже збентежений.

На другий день, пізньої ночі, відчинились двері камери і мене забрали та повели до кабінету слідчого на допит.

Перед тим як описати про що мене питали на допитах, мушу сказати про що мене цілком не питали. Мене обвинувачували в шпіонажі. Але мене ніхто і ніколи не питав, коли, як і на користь якої держави я займався шпіонажем. В дійсності, не то що ніякого шпіонажу я ніколи не провадив, а про шпіонаж навіть нічого не знати.

Натомість, від першого допиту і до кінця слідства мене обвинувачували в приналежності до СВУ (Спілка Визволення України). До моого арешту я нічого не знати і навіть не чув, що існувала СВУ.

Перед кінцем НЕП-у, уряд СРСР приступив до побудови "соціалізму". Першим великим завданням було руйнування існуючого сільського господарства, основаного на приватній власності та заміни його колгоспами та радгоспами. Але зразу ж виявився великий спротив селянства, яке не хотіло лишати свого власного господарства та йти в "колхози і совхози". Органам влади прийшлося сильно попрацювати, щоб розчистити шлях до "світлого будучого", до так званого "соціалізму-комунізму". Заможні селяни були затавровані "куркулями"

безжалісно відірвані від землі і з родинами вивезені до концентраційних таборів. Та цього було замало. Бідні селяни були охрищені "підкуркульниками" й також були вислані слідом за куркулями. Іхнє майно було зконфісковане і віддане у власність колгоспів і радгоспів. Таким чином шлях до "сплошной — добровольной колективизации" був розчищений. Ця акція органів ГПУ була дійсно титанічна, бо вона була проведена централізовано, під керівництвом партії з Москви в цілій советській імперії.

В наслідок цієї "добровольной колективізації", населення концентраційних таборів імовірно досягло п'ятнадцяти мільйонів з/к-ів в'язнів. (В системі ГУЛАГ-у в'язень називався "заключонний", або в скороченні "з/к" або "зек").

Ще не закінчивши жорстоку росправу з куркулями і підкуркульниками, "трудолюбиві" органи ГПУ взяли на свої плечі роботу для виявлення і винищення членів СВУ і національно свідомого українства. Можливо, що існувала маленька групка, в яку входили Єфремов, Чехівський, Ніковський, але пізніше виявилося, що організація СВУ була винаходом органів ГПУ, як претекст до масового терору.

На першому допиті я довідався, що ГПУ прирахувало й мене до СВУ. Про мій шпіонаж я вже згадав раніше, але, як на першому допиті, так і на всіх наступних, мене мучили лише за СВУ. На першому допиті до мене застосували брутальну і образливу лайку, вживаючи нецензурних виразів і слів. Загрожували мене знищити, — розстріляти на місці. На столі лежало два револьвери. Мій, плюгавенський на вид, слідчий, закликав помічника,

щоб у двох більше мене залякати. Вони націлювалися на мою голову двома револьверами погрожуючи при тому, що, як не розстріляють мене зразу ж тут на місці, то згноять в підвалах, якщо я не признаюсь, хто мене завербував та кого я завербував до СВУ. А вербувати можна було тут в кабінеті слідчого. Треба було лише подати прізвища та видумати коли й де вони були завербовані.

Таким чином слідчі заставляли арештованих брехати, щоб мати підставу арештувати інших невинних людей. Під тортурами вимагали від арештованих "признастися" до того, чого вони ніколи не робили і про що й не знали. Особи, які були названі даним в'язнем, були негайно арештовані. Таким чином кількість членів СВУ зросла до неймовірного числа. (Під примусом заставляли в'язнів підписувати видумані зізнання). Потім цим жертвам виносились жорстокі присуди, по 10, 20 або більше років ІТЛ (Ісправітельно — Трудових Лагерей) з суворим режимом.

Средньовічних тортур ГПУ не застосовувало. Вони відкинули дібу, колесо, жарівню, розпечену залізяку і т. п. Натомість вони застосовували тортури, які не залишали слідів на тілі людини. Найбільш широко вживаними тортурами були: безсоння, голод, холод, залякування, "жоркін ящік", спрага, карцер, бокс з блоцизаціями і т. п. Безсоння стало одним з найчастіше вживаних засобів. Ціллю його було морити в'язня безсонням доки ведуться допити. Допити, як правило проводились вночі, а цілий день в'язень не мав права заснути. Для цього були в тюрмі спеціальні сторожі, які щохвилини заглядали в "очко" (отвір у дверях) і не давали в'язневі навіть

задрімати.

В моїй камері-одиночці було ліжко зі старим, брудним матрацом і якимсь коцом. Але, після майже двохденного допиту мене посадили в іншу камеру-одиночку, в якій не було ліжка. Завели мене туди вночі після допиту. Я був старшенно змучений, але в камері не було де лягти.

Підлога була з бетону і дуже холодна, а крім того я був дуже легко вдягнутий. Слідчі очевидно вибирали для допитів нічний час тому, що людина тоді більше надається для іхньої диявольської роботи. В'язня приводили на допит і слідчий вимагав "чистосердечно" розказати про свою злочинну, антирадянську діяльність. Слідчий сам компонував такі зізнання і підсовував арештованому до підпису. Якщо арештований відмовлявся підписати зізнання в злочинах проти советської влади, то його змушували стояти в кутку кімнати до тої пори, поки він не надумається підписати. Так було якраз і зі мною. Слідчі мінялися, а мене лишали далі стояти. Коло мене стояв вартовий, обов'язком якого було не дати мені сісти і заснути. Коли я падав, то він штовхав мене попід ребра. А якщо підштовхування не помагало, то мене відтягали до "уборної"-кльозету обливали голову холодною водою і знову ставили в куток. Коли я падав і вже нічого не помагало, тоді слідчий дозволяв мені сісти. Сам він сідав проти мене і улесливим голосом, як найліпший мій приятель, радив мені, щоб я підписав "признання", які він приготував. При тому він казав, що як не підпишу, то буде гірше. І далі додавав: "Від мене залежить в який лагер тебе відправити і який вирок тобі

дати. За чистосердечні признання я пошлю тебе в добрий лагер, а як не підпишеш і будеш далі опиратись, то я передам тебе другому слідчому, який заставить тебе підписати. Тоді тебе розстріляють. А як не розстріляють, то дістанеш 25 років ІТЛ". Але я не погоджувався підписати, бо не почував за собою ніякої вини. Тоді мова моого слідчого різко мінялась. Він переходив на найбрутальнішу лайку. Тикав мені в лицез кулаками, брав в руку револьвер, націлювався в мою голову і кричав: "такого гада як ти, я сам тут на місці застрілю!" Вже дніло. прийшов на зміну другий слідчий і другий вартовий. Слідчий, який відходив, давав розпорядження новому вартовому, щоб не дозволяв мені сісти. Коло полуночі прийшов інший слідчий.

Я далі мусів стояти. Заходили туди різні вартові. Десять годин рано прийшов мій перший (вchorашній) слідчий. Він знов уявся продовжувати допит. Дозволив мені сісти і дав мені папір, щоб я писав свої "чистосердечні" зізнання. Я написав. Прочитавши те, що я написав, він порвав і кинув в кіш, це тому, що там не було нічого про СВУ, а цього вони від мене якраз і вимагали. Під ранок дав наказ конвоїрові відвести мене назад до камери. В часі наступного допиту, той самий слідчий знов положив на стіл ним написану версію моїх зізнань, ткнув мені в руки олівець і сказав: "ось тут підпишися". На цей раз я посміливішав і сказав йому, що я останніх три роки бездоганно виконував свою працю, складну та дуже відповідальну фахову роботу на шахті імені ОГПУ, що по моєму, за цю роботу я заслужив подяку, а не кару. Але він не дослухавши моїх пояснень, почав кричати та

брутально лаятись, називаючи мене "маскіровщиком". Він кричав: "Ти дійсно добре працював, але це була "маскіровка", щоб прикрити свою контр-революційну "суть". Ти своєю працею хотів обдурити, засліпити органи ГПУ. Але не вдалось тобі! Наші органи викрили тебе, й ти ось тут! Тебе обвинувачуємо за статтею 58 — пункти 6 і 11 Карного Кодекса РСФСР". І знов мені наказував: "Вот здесь подпішись".

Тоді я йому сказав, що ніколи не читав "Уголовного Кодекса" і не знаю, які провини підлягають йому. Прошу його показати мені цей кодекс, і кажу йому: "якщо ви його тут не маєте, то прошу дістати у вашій централі". Він почав доказувати мені, що той кодекс не для в'язнів, він їм непотрібний, — бо сам слідчий може вирішити за якою статтею кодексу мене обвинувачують.

Згодом я довідався, що "Уголовний Кодекс" (УК) і "Уголовно — Процесуальний Кодекс" (УПК), в дійсності існували, але ніхто з громадян СРСР не міг дістати копії цих кодексів, щоб ознайомитися з їх змістом. Отож фактично вони були засекречені. Хто-як-хто, але слідчі повинні були б в першу чергу дотримуватись законів, записаних в цих кодексах. Пізніше я довідався від фахівців, що в цих кодексах, всі закони були дуже зрозуміло і справедливо представлені. З цього можна зробити цілком зрозумілій висновок, що ці закони були скомпоновані тільки для того, щоб у випадку потреби, можна було б довести, яка справедливість існує в СРСР. В дійсності слідчі не сміли керуватись цими кодексами законів. Замість кодексів їм надсилали з Москви різні інструкції, як треба змінювати і підставляти окремі статті кодексів.

Наприклад, за статтею 58 — пункт 10, в кодексі зазначена кара до трьох років, а по новішій інструкції вимагалось давати 8 років, а часом навіть 10. Ось чому Москва вимагала не звірювати рішень слідчих з кодексом, а суверено виконувати те, що дається в інструкціях з Москви, себто з центру ГПУ. Збільшення реченців покарання розробляв центр ГПУ за наказом самого Сталіна: "ужесточіть строки наказання". Після цього розроблялась і розсылалась по цілому СРСР відповідна інструкція.

Якщо пригадаємо, яка "показуха" приготовлялась для прийняття закордонної делегації на шахті ім. ОГПУ, про яку я написав раніше, то мимоволі насувається висновок і порівняння, що кодекси УК і УПК існували лише як "показухи" для обдурування людей, не тільки в СРСР, але й в усьому світі. Такі самі "показухи" робляться і в судівництві: кодекси існують, але судять і присуджують кару без них, користуючись інструкціями розробленими головною правою ГПУ в Москві, за наказом самого Сталіна: "Ужесточість наказання".

Коли в Москву приїзджали закордонні юристи чи інші фахівці, то ім з гордістю показували кодекс, мовляв, — "ось дивіться як у нас високо і справедливо поставлене правосуддя". Навіть цим гостям дарували по кілька копій.

Після допитів мене лишили на деякий час в спокої, хоч я далі продовжував сидіти в одиночці. На допити брали в'язнів з інших камер. Я вже добре почав орієнтуватися і розпізнавати, що означають різні звуки замків, дверей або кроків на коридорі. Не раз не знав котра година, але зінав, що це пізня ніч та ніяк не міг заснути,

хоч був дуже втомлений.

Після майже трьох місяців цих жорстоких допитів-тортур, я стратив силу волі й вже думав лише про те, щоб скоріше ці допити скінчилися. Я вже рахував щастям якби мені вдалося закінчити своє життя, хоч би самогубством. Та як це зробити? У всіх "зеків" відбирають ножики, ложки, голки, пера, а навіть окуляри. Часом відрізують від одягу всі гудзики. Часом, бувало, що "зек" мусів одною рукою постійно підтримувати штани, бо під час обшуку (обшук — "шмон" по тюремному) відрізали всі гудзики. Це все робиться для того, щоб позбавити зека можливості кінчiti життя самогубством. Тому я відкинув думку про самогубство, але вирішив на допиті наговорити на себе, що я збирався зробити страшний злочин проти держави. Тоді мене не мучили б а розстріляли б.

Коли наступної ночі мене привели в кабінет слідчого, то думка про мій "страшний злочин" не покидала мене. Я тільки не зінав, який саме злочин взяти на себе. Треба було добре все обдумати, щоб все виглядало правдоподібно. Я вирішив взяти на себе самий найстрашніший злочин. Взяв від слідчого олівець і папір, і написав приблизно таке: Я дійсно належав до СВУ. Перед арештотом договорився ще з двома членами СВУ, щоб поїхати в Москву й там убити Сталіна. При другій зустрічі з ними, ми мали намір обговорити, як це вбивство організувати. Написав це, але не спішу віддавати. Слідчий сам забрав і прочитав моє зізнання і зразу ж почав кричати. Назвав мене "дураком-сумашедчим". "Замість того щоб написати, хто і коли завербував тебе до СВУ, та

кого і коли ти завербував до СВУ, — то ти пишеш дурниці. З такого зайця як ти, не вийшов би хороший вбивця". Порвав мое "чистосердче" зізнання та кинув в кіш. Визвав вартового й дав йому наказ: "Забери цього "сумашедчого" злочинця та завези його ось куди", — а при цьому вручив листок-наказ. Мене не розстріляли негайно, як я цього хотів. За "священну особу" Сталіна в різних концентраках ГУЛАГ-у можна знайти покараних на 5-10 літ каторги.

Я знав одного селянина за прізвищем, Батюк, який як підкуркульник мав бути висланий на Соловки, але він вчасно втік зі свого села на Полтавщині і став працювати шахтарем у нас у шахті. Він був цілком неписьменний. На шахті він зустрів свого земляка-односельчанина, який його підучив грамоти. Він навчився розписуватися і це йому дуже сподобалося. Чистого паперу не було, тому він розписувався на газетах.

Раз сталося так, що його сусід знайшов у спільній вбиральні кусень газети, де була фотографія Сталіна, а через ціле обличчя Сталіна, був напис: "Батюк". Знайшовся донощик, який цей кусник газети передав ГПУ-шникові. Батюка арештували і дали йому 10 літ ІТЛ тяжкого режиму за "АСА" (Анті-Совєтская Агітація). Я ж в своїм "чистосердечном" зізнанні готовився вбити Сталіна, то мені належався б розстріл. Так я думав.

Конвоїр, який взяв мене з кабінету слідчого, не повів мене назад у камеру, що була в підвалі, а за наказом слідчого посадив до "ворона", де вже було два зеки, й повіз нас до слідчої тюрми. Моя самітність на цьому скінчилася. Після арешту — це я вперше побачив людей,

не рахуючи і конвоїрів. Камера, до якої мене посадили, була також одиночка. Вона була на 2-гому поверсі тюрми.

В камері сидів один арештант, з яким я зразу ж розговорився. Це був молодий чоловік — прибл. 25-ти років, а називався він Юзик. Говорив він по-українськи і по-польськи, а по-російськи не вмів. Він був поляком. Не знав він також за що його арештували. На допитах від нього вимагали, щоб він "чистосердечно" признає про свою антисоветську агітацію, як польський "буржуазний націоналіст". Він оповідав мені, як то його батько працював у польського пана — поміщика. Мали вони корову та інші домашні тварини. Сталося так, що корова його залізла на панське поле, а економ хотів її зайняти та завести на панський двір. Якраз на ту пору його батько побачив це та силою відібрав свою корову. Не обійшлося і без бійки. Економ подав в суд скрагу за побиття. Суд присудив батькові півтора року тюрми. Це ще було за царської влади в місті Кам'янці Подільському 1913 року. Юзикова мама кожного дня відвідувала батька і при тому приносила з тюрми додому хліб, борщ з м'ясом і кашу з салом, бо арештанті не хотіли істи в'язничних харчів, а зносили харчі для батька, яких самі не могли з'їсти. В будні дні арештантів водили на різні роботи і за це їм платили. За зароблені гроші вони купували собі кращі харчі, а пайкові, тюремні харчі лишалися. Якщо не було кому цей харч віддати, то цей харч викидали.

Таким чином поки батько сидів в тюрмі, то вся родина його віджила, відгодувалась, бо кожного дня не голодували, як це бувало раніше. Все, що Юзик мені розказав, він мав необмеженість розповісти теж одному з

робітників — "Церабкопу" (Центральний робітничий кооператив), де він працював робітником. Юзик додумувався, що або якийсь робітник підслухав цю розповідь, або той самий робітник, якому Юзик це розповів, на нього доніс. Юзика арештували. Він був хворий, — мав крівавий понос. Йому давали їсти хомсу (Хомса це — дрібненька, дуже солона риба). Не знаю, як довго його нею годували, але видно, що він через цю хомсу захворів. При цьому воду давали йому дуже рідко. Щоб не виводити його "на оправку", йому дали "парашу", на якій він сидів — не злаязчи. На снідання, обід і вечерю, приносили по порції хомси кожному з нас. Я своєї хомси не їв, а Юзик протягом дня і ночі, рибку по рибці, всю свою хомсу з'їв. На другий день Юзик дістав гарячку і вже хомси не їв. Від сильного болю, в кишках і шлунку, він дуже мучився — стогнав і нарікав. Тоді я почав стукати кулаком у двері і вимагати, щоб прислали лікаря чи фельдшера. Коридорний вилаяв мене за те, що стукаю в двері, хоч сказав, що лікар прийде, але при тому погрожував карцером, якщо ще раз стукну: "в тюрмі мусить бути тиша". Вночі Юзик ослаб і не міг втримуватись на "параші". Я його обережно зняв з "параші" і положив на долівку. Він постогнав, покричав ще деякий час і заспокоївся. Я думав, що він заснув та й собі ліг коло нього на долівку.

Під ранок, коли я пробудився, то зрадів, що Юзик спить і не мучиться. Навіть виглядало, що він немає гарячки. Я помацав його чоло і руку, — вони були холодні. Юзик помер. Я знову почав стукати кулаками в двері. Коридорному, який підійшов, я сповістив про

смерть Юзика і вимагав, щоб прийшов лікар. Лікар не прийшов, але на зміну прийшов другий коридорний. Перед тим, як прийняти дижурство, він відкрив двері нашої камери, взяв за ноги Юзика та витягнув з камери. Так я пробув з Юзиком три дні і три ночі. Двері моєї одноочки замкнулися і я знову залишився сам.

Того ж самого дня мені знову принесли хомсу. Я її не їв, бо не хотів кінчати життя так, як бідний Юзик. Коли ж мені принесли хомсу ще й увечері, я сповістив коридорному, що як не дадуть чогось іншого, то об'являю голодівку. По тюремному, неписаному законі, голодуючий мав право вимагати води замість їжі.

Після смерті Юзика, з камери забрали "парашу". Тому на другий день мене вивели "на оправку" до туалети. Там була вода і я міг помитися, і до схочу напитися.

Як би Юзик не помер, то він дістав би 8 або 10 літ ІТЛ з суворим режимом згідно з статтею "АСА" (Анті Советская Агітація).

Пройшло, здається, два дні після смерті Юзика, як мене посадили до "чорного ворона" та повезли до будинку ГПУ на допит. Цим разом мене везли не самого. Нас їхало чотири арештанті. Отож моя самітність була знову порушена. Це було "порушенням" тюремних правил: "зек", над яким ще не закінчене слідство, мусів перебувати в одноочці, і з ніким не мав права зустрічатись. Коли мене водили на допити, то якщо хтось ішов напроти мене, мені наказували стати лицем до стіни і руки тримати назад. Робилось це, очевидно, ще й тому, що самітність спричинює депресію, пригнічує арештanta,

і тоді в часі допиту, його легше "розколоти", себто зму-
сити підписати обвинувачення на самого себе.

Мій слідчий готував мені "очну ставку". Він велів
спішно привести мене до свого кабінету. Мабуть тому
був порушений принцип ізоляції. Коли конвоїр увів мене
до кабінету, то там ще не було того з ким мала бути
"очна ствака". Слідчий звернувся до мене з питанням, чи
я признаюся до вини. Далі він сказав: "Ти ще й досі не
признався, що був членом СВУ. Зараз побачимо, що ти
скажеш, коли я тобі покажу того, кого ти завербував до
СВУ." Підняв телефон, сказав кілька слів і через якусь
хвилину увійшов до нас слідчий із сусіднього кабінету, а
з ним якийсь зек. Я зразу ж пізнав його, — це був мій
добрий приятель з Чехії Тодось Вергун. Я знов Т. Вер-
гуна як дуже доброго, лагідного і незвичайно товарись-
кого хлопця. Зовнішністю він був дебелий, здоровий і
вродливий. Був він на рік чи два молодший за мене. В
Чехії він скінчив хемічний факультет. Він також належав
до спільки студентів "возвращенців". Як приїздив до
Праги, то ночував у мене. Ми були добрими товариша-
ми. Глянувши на його надто бліде та вихудле обличчя, я
догадався, що він, як оце я, перейшов уже тяжкі допити-
тортури. Ще заки слідчий почав нас "разоблачати", я вже
відгадав, що буде награватись та сама платівка про
СВУ. І дійсно, слідчий, звертаючись до Вергуна спитав:
"Це той, що тебе завербував до СВУ?". Вергун відповів:
"Так". Слідчий, тримаючи в руках "чистосердечне" зіз-
нання Вергуна, сказав: "От бачиш, він вже розоружився і
дістане малу кару, попаде в добрий лагер, а тебе прий-
деться розстріляти. Про тебе ми все знаємо. Знаємо хто і

коли тебе завербував до СВУ". Далі спитав: "Знаєш хто такі були Семен Веретка, Микита Харусь, Іван Потійчук? Вони всі признались". Він узяв до рук грубу течку і потрясуючи нею казав далі: "Вже покарані по заслугах за свою контрреволюційну діяльність і за приналежність до СВУ. Ну то що ти скажеш? "Я був приголомшений. Звертаючись до Вергуна, кажу: "Ми з тобою були звичайними членами спілки студентів "возвращенців". Я не знов, що нашу Спілку і нас двох прираховують до СВУ. Ніколи і ніхто з нас, або керівників спілки, не згадував про СВУ. І ми навіть не знали, що така організація існує". А слідчий провадить своє: "Так ти тепер признаєшся, що належав до СВУ і що С. Веретка тебе звербував до СВУ?" Я відповів: "Це так не було. Я заявляю, що наша Спілка не проявляла ніякої політичної діяльності. Ціллю членів цієї Спілки було: здобути освіту та вернутися до СРСР, щоб працювати між своїм народом, за своїм фахом. Мені не відомо, щоб хтось з наших членів займався політичною діяльністю. Тодіся Вергуна я до СВУ не вербував. Не вербував С. Веретка і мене до СВУ. Ми були лише рядовими членами нашої неполітичної Спілки "возвращенців". Я хотів це все сказати, але не встиг, бо як тільки починав говорити, слідчий переривав мене і ловив на слові, але суть моєї відповіді була за змістом такою, як оце я описав. В дальший розмові я постійно повторював, що я фахівець електро-механік, а не політик. Слідчий з сусіднього кабінету забрав Т. Вергуна а мій слідчий ще раз дав мені папір та олівець і намовляв мене, щоб я написав своє "чистосердечне" зізнання. Що я міг писати? Я повторив все те, що говорив перед тим на

"очній ставці" і додав ще дещо про нашу студентську Спілку. Написані мною зізнання, як і попередні, слідчий порвав і кинув до коша. Загрожував, як і раніше, розстрілом. Порадив надуматися та "розоружитись". Викликав конвоїра і звелів мене забрати. √

"Чорний ворон" привіз мене до тієї самої камери, де я був перед допитом. Це було перед ранком. Як почало розвиднятись, то коридорний проголосив "побудку". Вслід за "побудкою" принесли мені каву і пайок хліба 300 грам. На обід принесли баланду, на вечерю кілька ложок ячмінної каші і знов каву. Виглядало що мою хамсу замінено звичайною тюремною їжою. Це мене трохи потішило, бо при такій їжі все ще можливо прожити. Зате других два лиха постійно мене мучили — холод і блощиці. В камері не було ані матраца, ані покривала, щоб накритись. Зате в камері були хмари блощиць. Тяжко було з ними давати собі раду. Однієї ночі я вирішив їх бити і рахувати. Цією працею я був зайнятий 3-4 години. Нарахував щось 250 вбитих. Тоді залишив це заняття, бо схотів спати. Коли, лігши на долівку, задрімав, то вони знову повели на мене наступ з усіх боків, також падали на мене зі стелі. Не дивлячись на сотні вбитих, блощиці святкували перемогу.

Проходили дні і ночі, а мене не брали на допити. Від шостої години ранку до десятої години вечора зек не смів спати. Я прислухався, що діється в коридорі. Особливо вночі, бо якраз тоді часто викликають на допити. Кожної ночі я міг очікувати, що і мене поведуть знову на допит. Нерви міцно напружуvalisya. Та й взагалі — довге перебування в одиночці, в холоді й голоді з блощицями,

виснажували й робили мене нервовим.

Вдень мало коли брали на допит, тому шуму й гуркоту чути менше. Ранком вели на "оправку", потім розносили хліб з кавою. В полуночі приносили баланду, під вечір ще раз баланду або каву. На коридорі чулися звуки, які тяжко було пояснити. Вночі я прислухав до перестукуння між зеками. Шкодував що не вивчив колись азбуки Морзе, бо це була розмова, подібна до неї. Перестукуння в тюрмі було суворо заборонене. Як тільки сторожа чула перестукуння, то виявляла велику активність, щоб знайти порушників порядку та посадити їх в карцер. Бувало перестукуння продовжувалось годинами, бо сторожі не так легко вдавалось вдішукати винних.

В усіх камерах, протягом ночі світились лямпи. Це для того, щоб сторожа через "очко" могла спостерігати зеків. Вдень в моїй камері було денне світло, але дуже слабе, бо вікно знадвору було прикрите бляхою, яка звалась по-тюремному "наморднік". По боках ця бляха прилягала до стіни. Внизу, між бляхою і стіною, була невеличка щілина, щоб по ній могла стікати дощова вода. Вгорі — велика щілина, через яку було видно клаптик неба. Через цю щілину проходило трохи світла до камери. "Наморднік" був зроблений для того, щоб арештант не бачив з вікна нічого, крім клаптика неба.

Сидячи в цій одиночці, я вже згубив рахунок днів. Не знову який день тижня. Раптом несподівано мене знов викликали на допит. Везли в "чорному вороні", який був наповнений арештантами. Мені було приємно, що хоч в такий спосіб перервалась моя самітність. Мені вдалось

поговорити з багатьма арештантами. Напевно мій вигляд був дуже жалюгідний, бо вони дивились на мене із співчуттям. Обдарували вони мене чим могли. Я дістав уламок олівця, шматок зім'ятого паперу та, що було найважливіше, один з арештантів подарував мені стару, подерту куртку, хоч всі арештанти були обдерті, виснажені і вимучені. На мені просто розсипалася моя легка одяга. Моя сорочка — безрукавка була подерта, на плечах зітліла і розлізлась. Штані теж були порвані. Куртка була завелика і довга і прикривала верхню частину моїх порваних штанів. Подарована куртка була для мене порятунком. Я в ній зігрівся. Інші "зеки" нагородили мене махоркою і тютюном-самосадом, дали кусень старої газети на самокрутки. В моєму стані це були надзвичайно цінні речі. Я не міг собі уявити, що мені щось таке трапиться.

Мій наступний допит відбувся кілька днів пізніше, але про нього вже не варто говорити, бо він був подібний до попередніх. Нічого нового я не написав у своїх "чистосердечних зізнаннях", а також нічого, крім стандартних залякувань, слідчий мені не торочив. Коли везли мене назад в слідчу тюрму, то я знов іхав із зеками і тоді вдалось мені роздобути чотири сірники і кусник "терки", себто коробки, щоб добути вогонь. Таким чином я "розбагатів".

Опинившись знову у моїй камері-одиночці, не довго думаючи, я почав готоватись, щоб якось зв'язатися з якоюсь живою душою, — з якими-сь зеками які сиділи в сусідніх камерах.

Я розпоров нижню закладку куртки й витягнув з неї

кілька ниток. На щастя нитки були міцні. Тоді я нави-
тягав їх більше і зсукав з них досить міцний мотузок. З
тюремного гливкового хліба я зробив кульку і прикріпив
до кінця мотузочки. Вона мала грati ролю тягарця. Взяв
кусник паперу і написав: "Хто ти?" Цю записочку при-
кріпив ниткою до кульки. Тихенько відчинив вікно і
через щілину спустив кульку з записочкою вниз. Почекав
кілька хвилин, щоб впевнитись, чи коридорний нічого не
помітив через "очко" і знову почав спускати записку
через щілину. Щоб звернути увагу, я обережно стукав в
долівку коло вікна: три удари — перерва, три удари —
перева, і т. д. Я довго стояв звернений лицем до дверей,
до "очка", щоб коридорний не зловив мене на гарячому.
Я далі смикав мотузочок та періодично стукав.

Нарешті відчув, що хтось легенько три рази потяг-
нув мотузочок. Тепер лишалось підтримати цей зв'язок
та не бути зловленим. Пройшло хвилин з двадцять і
мотузочок хтось шарпнув тричі, а потім ще тричі. Тоді я
обережно витягнув мотузочок з кулькою, де на звороті
моєї записки стояло: "Я Петро Гладун, 58 стаття. Хочу
курити". Я скрутів добру цигарку, прикурив її, прив'язав
її до мотука і спустив вниз. Постукав у долівку, а у відпо-
відь, мій новий знайомий Петро Гладун, потягнув трічі
за мотузочок. Це значило, що все було в порядку. Я
витягнув кульку до себе. Сірника я йому не дав, бо мав
лише три, а тютюну мав ще на 4-5 цигарок. Отак ми і
комунікувались.

В підвалах дому ГПУ, а потім в одиночках слідчої
тюрми, я був ізольований від світу і не здав, що в світі
діється. Але протягом кількох годин, коли мене везли на

допит, я дістав від зеків так багато інформацій, що вони не вкладались у мої голові. Усвідомлення та упорядкування цих інформацій приходили аж тоді, коли мене, після допиту привозили до тюрми та кидали в мою одиночку. Муки перебування в одиночці зменшились, бо надходили нові вісті і нові вражіння.

До арешту я не знав, що таке стаття 58 і не підозрівав, що більшість арештантів засуджується по цій статті та дістають часто високу кару — 25 років "ІТЛ" або розстріл. В советській імперії органи безпеки мали право карати невинних людей без суду, лише по "Особому Совещанню" (ОСО), та найчастіше за рішенням "Тройки ГПУ", фактично за підписом одного слідчого, який, щоб мати три підписи, давав підписувати слідчому з сусіднього кабінету, який навіть не здав справи, а третій підпис часто діставали від малограмотної убіральниці, яка мила підлоги в кабінетах слідчих. Ніякого суду не було потрібно. Цілком достатньо було "чистосердечнос прізнаніс" підписане зеком, часами обходилися й без його підпису. Так приходило до рішення "Тройки ГПУ" а після того етапом на архіпелаг ГУЛАГ'.

Але бували випадки, коли, (може навіть з наказу самого Сталіна), треба було показати перед світом, що відбувається справедливий суд. Тоді така процедура "публічного суду" відбувалась приблизно так: Зі складу енкаведистів вибиралось більш надійних і перевіреніх осіб. Один з них ставав прокурором, два з них адвокатами, інші переодягались за кого ім було потрібно. Частина з них мала грati ролю "обуреної публіки". Такі ж самі були "свідки". Одному (найбільш досвідченому),

казали бути журналістом. Всі вивчали наперед свої ролі. Коли справжня публіка, особливо родина підсудного, хотіла бути присутня на суді, тоді ті, що стояли при дверях, повідомляли, що всі місця для публіки вже зайняті. Під час самої розправи, обурена "публіка" вимагала найсуровішого покарання обвинувачених. Обов'язком журналіста було подати до преси відповідні звіти ѹ відомості про перебіг судової розправи.

Перебуваючи в тюрмі я прийшов до висновку, що органи ГПУ заздалегідь призначили мені 5 літ ІТЛ з суворим режимом. В течці з моєю справою було досить матеріалів проти мене, як зізнання Тодося Вергуна, подані під тортурами, Семена Веретки та інших моїх товаришів були вистачаючі, щоб засудити та "оформити" мене на ІТЛ. Через це мене перестали тягати на допити. У мене з'явилася надія, що слідство проти мене вже закінчено.

По 58-ій статті і згідно з ОСО ("Особое Совещаніє") мене могли судити заочно. Навіть в збірнику "Інститута Уголовной Політікі" за 1934 рік, в статті "Советское законодательство" за редакцією Вишинського, стор. 36, написано: "Ми не відрізняємо наміру від самого злочину і в цьому є перевага советского законодавства перед буржуазним". Це близькуче характеризує советську законність, що за намір зробити злочин, дається така сама кара, як за вчинений злочин.

Крім цього Генеральний прокурор Криленко, вихвлюючи советську законність за те, що вони мовляв не має розділеної влади, сказав таке: "Саме тому, що у нас в СРСР, законодавча і виконавча влади не розділені ви-

сокою стіною, як це є на заході, ми можемо швидко вирішувати всі проблеми, де вимагається судове рішення".

В моєму випадку не дошукувались об'єктивної правди і не робили суду, не оголосили мені присуду, бо мою справу полагодило ОСО.

Одного дня вивели мене і 18 зеків на подвір'я тюрми, впхнули нас до "воронка" і повезли. У "воронку" звичайно вікон не було і тому, щоб зеки не задушилися, сторожа відкрила вентиляційний отвір у стелі авта, через який допливало свіже повітря. Нас привезли до в'язничної лазні, де ми мусіли помитися і пройти дезінфекцію разом з нашим одягом. Це означало, що нас готують до етапу, хоч часами цю процедуру проводили, коли між зеками виникала епідемія, або коли готовувався публічний показовий процес. Перед лазнею нас вишукували десятками і веліли роздягатися. Нашу одежу негайно забирали до "вошебойок", щоб пропарити, а нас голих вели до лазні. В дверях, на порозі до лазні, в простягнуту руку, наливали одну ложку рідкого мила з відра. Щоб мило не протікало крізь пальці, кожен зек мусів негайно розмазувати його по тілі, по голові й де міг.

Потім нам давали теплу воду в дерев'яному відрі — одне відро на чотири особи. Після такого миття треба було витиратися, але рушників не давали. Тому витиралися хто чим міг, здебільшого чистішою частиною свого одягу, а хто просто чекав поки тіло висохне. Коли нас випускали з лазні, то наш одяг вже лежав купою і був ще гарячий.

Наші міркування щодо скорого від'їзду не віправдились. Нас на етап не повезли, а мене на допит не викли-

кали. Я далі сидів в своїй камері-одиночці. Я ще довго сидів в цій двоповерховій слідчій тюрмі. Не один раз я докоряяв собі, що це ж я добровільно приїхав сюди, повірив у зростаючий добробут на Батьківщині. Замість того я міг би жити у вільній країні, у Празі аж до сьогодні, але по моїй необізнаності я фактично добровільно проміняв країну свободи і дійсної демократії на тюрму.

Я вже загубив лік днів і тижнів... Сподівався, що кожного дня мене можуть повести на етап. Нарешті, одного зимового дня, з гуркотом відчинились двері моєї камери і коридорний гаркнув: "вихаді с вещамі". Конвоїр повів мене у тюремний двір, де вже було багато в'язнів. Готовувався етап, до якого прилучили й мене. Звичайно на етап брали тих арештантів, які вже дістали присуд. Везли через росподільчі пункти до тaborів ІТЛ архіпелагу ГУЛАГ-у. Але я свого присуду не знав. Мене не судили, а лише залякували розстрілом, або погрожували, що згноять в тюрмі.

Та одного дня вишикували нас в шість рядів і під сильною охороною, включно з витренуваними собаками, повели на залізничну станцію. Нас було більше тисячі. Гнали нас порожнimi вулицями міста, з яких розігнали мешканців міста, щоб ми не могли мати з ними ніяких контактів.

Нас пішки пригнали на залізничну станцію Саліно-Донбас, де стояв ешельон. На вагонах ешельону був напис: "8 лошадей ілі 40 людей". Нас так і навантажили по нормі 40 осіб на один вагон. Але перед тим, як зеків впускали в вагони, їм зробили трус (на мові зеків —

"шмон"). Ці вагони були заздалегідь приготовані для зеків, бо віконця, яких було по чотири в кожному вагоні, були загратовані.

Нас везли довго. Наш потяг зупинився десь біля Харкова. Після довгого маневрування частину вагонів відвезли майже під саму харківську тюрму, яка знаходилась в частині міста Харкова, що звалась Холодна Гора.

В цій тюрмі перевели знову докладний трус. Потім повели нас до лазні, де кількість мила і води була та сама як і в попередній. Тут також перевели дезинфекцію нашого одягу в "вошебойках". Після цього розподілили нас по камерах. Мене та ще двох з моєї групи поселили в камеру число 36, де вже було 37 арештантів. Камера була переповнена, — більшість в'язнів сиділа на підлозі. Ті, що раніше потрапили в цю камеру, сиділи на нарах. Ми, як нові, мусіли пристройтись на підлозі, коло "параші" — за неписаним тюремним законом.

В цій камері я зустрів двох інженерів, з якими був знайомий ще з праці в Новошахтінську. На відміну від слідчої тюрми, тут дозволялось розмовляти між собою, навіть грati в шашки. Нари в цій камері були двоповерхові. Мої знайомі інженери спали на верхніх нарах. Вони зробили мені місце коло себе, так що не довго довелось мені сидіти на підлозі коло "параші". Я догадувався, що в цій камері треба бути обережним при розмові, бо були спеціально насаджені донощики — "насєдкі", як звали їх по тюремному.

Мої товариші-інженери казали, що для них слідчий період вже скінчився. Їх уже засудили: одному дали десять літ, а другому вісім. Про себе я сказав, що мене ще

не повідомили про рішення суду і я не знаю скільки років мені дадуть. Вони запевняли, що я скоро отримаю повідомлення про рішення "Тройки", бо всі, що є в етапі, мусять знати свій присуд.

Проходили дні й ночі, а мене не викликали на допит і не повідомляли про присуд. На цю тему я розмовляв з моїми колегами-інженерами. Говорили ми не тільки про нашу ситуацію, але й на фахові теми, бо нам хотілось відійти від цієї тяжкої дійсності. Про політику ніколи і нічого голосно не говорили. В цій камері було тепло. Також харчі тут були трохи ліпші від тих, що давали нам в одиночках. Це спричинилося до зменшення моєї нервової напруги. Мучила лише непевність, — який речинець я отримаю, скільки років прийдеться мені бути в ІТЛ.

Не дивлячись на пізню осінь, в нашій камері було багато мух. Вони нам дуже надокучали. Староста камери (в кожній більшій камері в'язні самі вибирали старосту) вирішив вести війну проти цих настирливих мух. Для цього призначив трьох зеків, які останніми прибули до камери. Цей обов'язок припав мені і ще двом в'язням. Кожний з нас мав забити по 500 мух на день. Ми взялись до праці, але на другий день ми вже не могли виконати норми, бо не було досить мух.

Несподівано, коридорний відчинив двері й проголосив: "Кто на Д?, вихаді на допрос". Я мусів зголоситися. Мене посадили до "чорного ворона" і повезли на допит. Слідчий взяв до рук велику течку з моїми справами, декілька хвилин переглядав їх мовчки, нарешті підвів на мене очі, вказав на стілець, що стояв коло його великого

письмового столу і сказав: "Садісь". Він дав мені аркуш паперу і сказав, щоб я написав своє "чістосердечне" зізнання про мою злочинну діяльність проти совєтської влади. Я почав писати. Описав все послідовно, як було в дійсності. Нічого не згадав про те, що мені закидали приналежність до СВУ. Написав все про мою успішну роботу на шахті, підписав і дав слідчому. Я очікував, що знов почнеться лайка, крики, погрози та залякування, — але нічого подібного не сталося. Слідчий уважно прочитав мое зізнання, порвав його на шматки і кинув у кіш. Тоді, взявши до рук течку з моїми справами, промовив: "Тут є досить матеріалів про тебе і ми нічого більше не потребуємо. Твоя справа із слідством вже закінчена і ти будеш відправлений до ІТЛ". Далі додав: "Перед від'їздом тобі дозволено побачитись з особою, яка тобі найближча. Гадаю, що це твоя жінка Анна. Я її викличу сюди і скажу їй, щоб вона привезла тобі теплий одяг і взуття." На цьому він закінчив нашу розмову. Не лаявся, не погрожував, не залякував, але не сказав на скільки років я засуджений. Взагалі про суд і присуд нічого не говорив, хоч я його про це запитував, бо це було для мене дуже важливе.

Приблизно за тиждень мене знов викликали до того самого слідчого. Через кілька хвилин до його кабінету привели мою жінку. Анна передала мені привезені нею речі: куртку, піджак, штани, пару білизни і черевики. Тоді конвоїр вивів мене і Анну з кабінету слідчого і завів у спеціальну кімнату для "свіданій". Ця простора кімната була розділена на дві частини міцною залишеною сіткою. В одній половині були зеки, а в другій ті, що прийшли на

побачення. Густа, залізна, міцна сітка сама по собі контролювала поведінку арештованих. Через це арештовані не могли обнятись чи поцілуватись із своїми рідними. Але, щоб слідкувати за всім, що відбувається і, головне, про що говориться, то в кожній половині кімнати перебували сторожі (конвоїри). На це побачення була дозволена одна година.

Від Анни я довідався, що після моого арешту померла наша півторарічна дочка Світозара. Вона померла через брак харчів, з голоду. Їх виселили з моого мешкання і відібрали харчові картки. Не було де жити і не було, що істи. Поки довідався та приїхав до них мій рідний брат Петро, то голод і холод спричинили передчасну смерть дитини. Поміч сусідів чи знайомих була мінімальна, бо жінку арештованого рапортають жінкою "врага народу" і стараються не мати з нею нічого спільногого і не зустрічатися з нею.

Петро залишив свою працю електромонтера "на поверхні", а приїхавши до Новошахтінська пішов працювати електромонтером "під землею", бо лише підземних робітників новопринятіх на роботу забезпечували мешканням. Петрові приділили мешкання, в якому були дві невеличкі кімнати і кухня. В цьому мешканні поселилася й Анна майже після місячного поневірання.

Не пройшло й трьох тижнів після побачення з Анною, як нас знову повели до лазні. І тут знову відбулась імітація миття. При чому увесь наш одяг забрали, щоб провести дезінфекцію і пропарити у "вошебойці". Під час цієї процедури, мою добру теплу куртку, яку принесла мені дружина, знищили, хутряний ковнір цілком скрутися від високої температури.

ЕТАПОМ НА УРАЛ

Незабаром покликали нас "с вещамі". Цим разом виявилося, що нас повезуть на етап. Видали хліб і різний "приварок": сіль, крупу, товщ, цукор. Нас вели пішки лавами через місто. Цього разу вулиці теж були порожні. Ми прибули на станцію, де вже стояли вантажні вагони: і їх знову завантажили за нормою 40 осіб в один вагон. Ми довідалися, що нас мають везти за Урал.

Ще як ми перебували в камері, то кримінальні злочинці—"урки", які з нами сиділи, нас не турбували, бо нас політичних було більше. Але в вагоні урки почали нас обкрадати. Крали їжу, різні речі і все що могли потягти. Доходило до того, що вони грали в карти на наші речі. Той що вигравав якусь річ, відбирав її у власника, якщо треба, то за допомогою інших урків; таким чином якийсь урка виграв мою куртку і причепився до мене, щоб я йому віддав її, бо він виграв її. Та тут за мене вступилася більшість політичних. Зчинилася бійка та сильна колотнеча. Ми перемогли й загнали урків у кут. Побачивши нашу рішучу поставу, вони вже не наважувалися грати в

карти на наші речі, а якщо й обкрадали нас то обережно і рідше.

До Уралу нас везли майже два тижні. За той час ми вже з'ели свій хліб і решту харчів, які дістали перед дорогою. Перед самим Уралом на якісь станції, нам знов видали пайки хліба та різний "приварок" з попере-дженням, що це мусить вистачити нам на десять днів. Тоді перший раз за всю дорогу, дали нам теплий суп — "баланду". Під час подорожі ми мучились від спраги, бо рідко коли нам доставляли воду до пиття, а ще рідше окріп на чай.

Після зупинки перед Уралом, нас везли ще десять днів до місця нашого призначення. Як називалась ця місцевість, ми не знали і коли ми намагались довідатися від наших конвоїрів, вони нам не давали відповіді. Нарешті ми прибули на наше місце прозначення. Нас висадили на залізничній станції, яка знаходилася серед порожнього простору, засипаного глибоким снігом. Лише здалека, навколо, виднілись переліски з дрібних дерев.

Нам наказали триматись вкупі по 40 душ. Згодом нас вишикували в ряди по двоє і під охороною конвоїрів погнали у невідоме. Нас поінформували, що будемо йти 40 кілометрів. Пройшовши десять кілометрів, мої ноги відмовили послуху, — я вибивався з сил. Поруч мене йшли два харківські інженери, які взяли мене попід руки і так вели, інакше б я не дійшов. Ми йшли глибоким снігом і не відчували, що це була дорога, а лише догадувались по кущах і малих деревцях, що були переважно низькі берези, які тягнулися рядами.

Нарешті пролунала команда: "Стой!" Ми вишикува-

лись в ряд, знову по сороківках. Тоді зожної сороківки вибрали по четверо і повели до якоєї будівлі без вікон, яка стояла недалечко нашого конвою. Дах цієї будови був недбало покритий гіляками та соломою. Це була так звана "інструменталка", яка належала до недалекого радгоспу.

Наші конвоїри випозичали в цьому совхозі знаряддя, які вживалися при будівництві. На одну сороківку в'язнів припадало 2-3 лопати, лом, кайло, пилка та одна сокира. Конвоїри, роздавши нам знаряддя, наказали негайно братися до роботи: розчищувати сніг на вказаних ними місцях і після того тут будувати землянки. Одна землянка для сороківки в'язнів. Навколо не було видно жодних будівель. Лише глибокі сніги та ріденькі деревця й кущі. Від морозу сніг був легкий і розсипався, тому його легко було розчищати.

Ми були так виснажені, що тяжко було й рухатися, але вибору не було... Сніг розчищало 5-6 чоловік, а інші розбрелись збирати гилляки та різати деревця на побудову житла. А ще інші нагортали сніг, яким ми мали обкладати знадвору стіни з гилляк. Додали нам для будівлі цих землянок, ще трохи гнилої мерзлої соломи. На кожне житло дали одну заліznі бочку, яку ми мали пристосувати для опалення замість печі. Щоб якось вижити, ми мусіли самі себе забезпечити якимсь житлом. Кожний з нас змобілізував усі свої сили для досягнення цієї мети. Для цього терба було заготовляти ще багато різного будівельного матеріялу, бо по закінченні побудови самої землянки, треба було швидко упорядкувати долівку, на якій ми мріяли лягти і відпочити. Майже всі

в'язні з нашої сороківки старалися якнайбільше наносити, на своїй спині, потрібних гилляк.

Я займався "архітектурно-будівельною" проблемою й розшукував гнучке галузя та кору, щоб ними міцно зв'язувати крокви. Треба було поприв'язувати крокви до поперечно-положених гилляк. Коли ця праця була завершена, дах і стіни обшили дрібним гиллям. У сусідньому совхозі ми дістали мерзлу солому і обшили нею стіни. Це додаткове солом'яне обшивання допомагало утримати в землянці більше тепла.

Після закінчення цієї праці, ми в одному причілку недалеко від входу, поставили піч — залізну бочку. Накидали туди гилляк і розпалили вогонь. Таким чином ми нарешті дочекалися так нам потрібного тепла. Але робота ще не була закінчена, бо долівка в нашій "хаті", була лише очищена від снігу, а сама земля була глибоко промерзла. Тоді ми наносили сухого гилля, яким застелили долівку. Під спід клали грубі гилляки, а чим більше до верху — дрібніші, щоб було м'ягше.

Нарешті ми полягали. Кожний хотів зайняти місце ближче до печі. Але конвоїр визначив старосту для ведення порядку в кожній землянці. Наш староста був з урків і він розмістив всіх, як хотів: всі урки були приміщені в передній половині, ближче печі. Мені припало місце посередині. Пізної ночі якось уляглись. Та не могли ми ані виспатись, ані відпочити, бо на другий день нас збудили дуже рано. Вигнали всіх на мороз, наказали стати в ряд і почалась, обов'язкова в системі ІГЛ, "переклічка", себто почалась перевірка, чи всі є, чи бува хто не втік... Кожного викликали за ім'ям і прізвищем, при

чому кожний мусів сказати по якій статті та на який речи-нець засуджений. Коли черга дійшла до мене, то я знову згадав число статті, по якій я був засуджений, але на який речи-нець — ніхто мені не сказав. Я навмання сказав — три роки. Конвоїр, який робив перекличку, гаркнув мені у відповідь: "Дурак! По 58-ої статті не дають трієвого. Я запішу п'ять літ, а потім проверім". По перевірці кожному видали хліб і чорну теплу рідину, що мала бути кавою. Після такого снідання нас розвели на роботу. Частину зеків заставили копати ями для стовпів телефонної лінії, а більшість повели до берега якоїсь річки та наказали роздовбувати пісок з замерзлих берегів. Я був в цій річковій групі. Кожному зекові була встановлена норма: викопати чотири кубометри на день. Але в цей день ніхто з нас приписаної норми не виконав, бо пісок був замерзлий і його неможливо було копати.

На другий день більшість зеків повели в сусідній "совхоз" до роботи. Але 15 зеків, між якими опинився і я, лишили на місці дальнє копати ями для телефонічних стовпів. Копання, — точніше видовбування цих ям в замерзлій землі, тривало більше як місяць часу.

Коли потепліло і прийшла весна, то нас усіх також перевели працювати в "совхоз". В "совхозі" відбувалося будівництво коровників, свинюшників і курників. Зеки ходили в ліс на заготівлю дерева та на своїх плечах приносили його в "совхоз". Мене в ліс не посыпали, а знайшли доцільнішим використовувати на будівництві. Я заготовляв балки, крокви та інші матеріали для будівель, а пізніше мене долутили до польової бригади, щоб садити картоплю. Ми садили картоплю йдучи за плугом,

якого тягнув один кінь. Будучи голодними, ми намагалися їсти сиру картоплю, але в сирій картоплі є складник саланін, який дуже пече в горлі, так що ніхто з нас не міг з'сти ані однієї картоплини. Взяти хоч одну картоплину, щоб потім її спекти, заборонялося і суверо каралося. Одного дня, коли майже все поле було засаджене і лишилося засадити лише невеличку смужку, яка межувала з лісом, сталася трагедія. Два арештанті відійшли від місця роботи дальше ніж було дозволено мабуть по своїй потребі. Конвоїр думав, що вони хотіли тікати й застрілив їх на місці.

Після закінчення польових праць, мене знову перевели працювати на будівництві.

Десь приблизно в середині тарвня 1933 року, коли я працював на даху курника, я здалека побачив уніформованих конвоїрів з якимись паперами в руках. Один з них викликав по списку деяких арештантів, а інші два формували з арештантів групу. Раптом я почув своє прізвище. Я зліз із даху, зголосився, — тоді й мене прилучили до цієї групи. Нас було біля сотні в'язнів. Нам наказали йти в бараки і збиратись "с вещами". Сказали також, що будемо йти пішки до залізничної станції, а потім поженуть нас на етап.

Тут хочу згадати, що коли прийшла весна і почав танути сніг, то наша землянка, обложеня снігом, почала танути та мокріти. Наші речі підплівали водою і тоді нас перевели жити в дерев'яний барак, який за той час було збудовано. Коли ми йшли на роботу, наші речі охороняли дижурні. Перед відходом на роботу, ми стягали наші речі в один куток, щоб їх легше можна було

охоронити від крадіжки урками. Дижурний буквально лежав на речах і нікуди не відходив.

Отож всі, яких викликають за списком, віднайшовши в цій купі свої речі, мусіли йти до залізничної станції. Станція була невеличка. Наші конвоїри повели нас до "водокачки". (Це така помпа, де паротяги набирають воду в котел). Нам дозволили помитися та досхочу напитися. На цей раз конвоїри не були жорстокі, а навіть були людяні. Вони нам сказали, що повезуть нас через Урал, але куди далі повезуть, цього не сказали. Цим разом у вагонах було просторі, бо навантажили нас не по 40, а по 20 осіб в один вагон. Конвоїри досить часто приносили нам воду. На більших станціях приносили навіть каву, і декілька раз теплу "баланду". З таким комфортом ми їхали... Мабуть тепла весняна погода нам в цьому сприяла. Ми були раді, що вивозять нас із Сибіру і ми надіялися, що попадем в кращий лагер. Орієнтуючись по сонці, ми бачили, що їдемо на захід.

Переїхавши Урал, наш поїзд раптом круто повернув на північ і ми поїхали густим лісом. Це ми спостерігали через маленькі загратовані віконця у вагоні. Залізниця була тут одноколійова. Здавалось, що цей густий, темний ліс здушує наші вагони, аж було моторошно. Три дні ми їхали цим лісом. Щоб не нудитися під час довгої дороги, арештовані розповідали про різні приємні речі. Та дійсність була зовсім інша.

Бути зеком, це означало бути цілком безправною людиною. Сама назва "Ісправітельно-Трудовиє Лагеря" говорить про перевиховання. А перевиховують так, що морять людей голодом. Часто заставляють працювати

необмежений час на дуже тяжких роботах, в холоді або в негоду на дощі, не дають ані відповідного одягу, ані взуття. Годують "баландою", переважно пісною, бо на кухні, як правило, господарят урки, які розкрадають всі товщи. Буває і так, що кілька днів під ряд, замість вечірньої ячмінної каші, дають зварений на воді гострий і не одчищений овес. Хоч і зварений, проте не стравлювався і виходив з людини в такому вигляді, в якому до неї потрапляв.

Політичних в'язнів система НКВД використовує згідно з інструкцією ГУЛАГ-а, лише на підконвойних роботах. Вранці, після переклички і кави, відраховують 15 чоловік на одного конвоїра, який виводить цю п'ятнадцятку на роботу. При брамі черговий офіцер ще раз перевраховує їх склад і записує в книгу: прізвище конвоїра плюс 15 зеків. Коли приводять цю п'ятнадцятку на місце праці, то там "прораб" (проізводітель работ), об'являє норму, яку має виконати кожний зек. Ця норма непомірно велика, навіть для здорового, неголодного робітника. Наприклад: викопання і часом переміщення 4.5 кубометрів землі одним зеком за один день. Якщо хтось не виконає цієї норми, то на другий день він не дістане нормальню пайки хліба. Хліб для зека є основовою відживлення. Але буває так, що робітники не виконують норми не зі своєї вини, а з вини адміністрації. Це стається, наприклад тоді, коли, копаючи землю, робітники натрапляють на якусь перешкоду: велике каміння або товсте коріння. Щоб продовжувати роботу, потрібно вживати крім лопати ще додаткові інструменти, як: лом, сокиру та інші. Конвоїр відповідає за п'ятнадцятку. Він постійно

перераховує зеків. Якщо якомусь зекові потрібно відійти на малу чи велику сторону, то конвоїр не дозволяє йому відійти, а наказує зробити своє діло на місці при ньому.

Тому конвоїр не наважується післати одного з п'ятнадцятки, щоб він приніс потрібне знаряддя з інструменталки. Всі п'ятнадцять людей, мусять іти під конвоєм за потрібною річчю. Отак виглядає продуктивність невільничої праці і це стосується головним чином політичних в'язнів, приречених працювати на підконвойних роботах.

Зовсім інше життя в "Ісправітально-Трудових Лагерях" для кримінальних зеків. Їх органи НКВД називають "С Б Е" — (Соціально-Блізкім Елементом). Їх використовують на безконвойних роботах і дають їм право вільного ходження в зоні лагера. Вони дістають працю на кухні, в інструменталці, на складі, в майстерні і т. п., де вони завжди мають можливість красти.

Довге перебування в вагоні викликали сумні думки, які мене переслідували всю дорогу від сибірського "совхоза" до Уралу. Роздумування над своєю невідрадною долею пригноблювали мене більше ніж сама робота. Серце стискалось з жаху, коли думав, що це рабське життя може тривати не відомо як довго, а може до й кінця.

ІТЛ — СУХОБЄЗВОДНАЯ

Ця подорож була коротша від попередньої. Вона тривала здається лише три тижні. Одного дня, на світанку, наш потяг сповільнив хід. Коли він зупинився, а ми вийшли з вагонів, то побачили, що це був кінець залізниці. Паротяг від'їхав, а наші вагони залишились серед густого лісу. Недалеко від колії ми побачили дерев'яну будку. На ній був напис: "Сухобезводная". Крім нас, тут ще не було ніяких зеків. Нашій сибірській групі, яка складалася з 82-ох чоловік, судилося стати осново- положниками цього нового Сухобезводненського ІТЛ. Цей лагер спішно створився після домовлення "Мосгортопа" з НКВД, щоб забезпечувати Москву дровами.

В минулих 1932-1933 роках, мешканці Москви, а головне всякі урядові установи і школи, жахливо мерзли від недостачі палива. Завданням цього ІТЛ було розробляти ліси. Більшу частину дерев, які надаються лише на дрова, розпилювати на поліна і відправляти до Москви. Решта деревного матеріалу оброблялася для промислового вжитку на шпали, стойки для шахт, на папір і т. п.

Не далеко від залізничної будки стояла лісничівка. Це була невелика будівля на самім краю густого лісу. З другого боку лісничівки було 2-3 гектари поля, засіяного житом. Цю першу ніч, ми й наші конвоїри переспали на траві під стіною лісничівки. На дворі була суха й тепла погода. В самій лісничівці вже були встановлені котли для майбутньої кухні. Вночі, коли ми заснули, урки вже почали "хазяйнувати". Вони вже варили каву. Ранком, після переклички, нам роздали по пайці хліба і каву. В цей день ми розчищали і готовували плошу під шатра, бо управління ІТЛ очікувало прибуття нового ешельону зе-ків. Казали, що прибуде тисяча або більше чоловік. І дійсно, в полуночну пору паротяг підкотив на Сухобезводну близько 30-ти вагонів, виповнених зеками. Більшість з них були з Кавказу — переважно вірмени і грузини.

Згідно з умовою, "Мосгортоп" поставив інструменти і різні технічні матеріали, а ГПУ — "рабсілу" (робочу силу). Ця назва дійсно іронічно відзеркалювала характер нашої рабської праці.

Життя в Сухобезводній з кожним днем все жвавішало. День і ніч кипіла робота. Прибували ешельони з новими зеками. Прибували також вагони з технічними матеріялами і знаряддям, як: лопати, поперечні пилки, сокири, ломи і т. п.

Одного дня паротяг підкотив 10 відкритих платформ. На кожній з них було по одному гусеничному трактору "ЧТЗ" (Челябінського Тракторного Заводу). Вони були дуже подібні до англійського 10-тонного трактора "Катерпіллер" і правдоподібно були його копією.

В СРСР завжди не вистачало порожніх вагонів, так званого "порожняка", тому затримка порожніх вагонів суворо каралася. Саме тому енкаведисти хотіли як найшвидше розвантажити трактори, щоб не затримувати плятформ. Вони це діло доручили уркам. Була створена бригада урків на сто чоловік. Керував бригадою один урка, який запевняв, що з цими людьми, за один день, розвантажить всі плятформи.

Бригада взяла в інструменталці всі потрібні знаряддя, в лісі нарубали дрючків — "легів", тобто довгих, міцних деревин. Притесали леги та приклали їх до плятформи і тоді почали зсувати трактор на ці леги. З ломами та короткими дрючками бригада оточила плятформу з усіх боків і розпочала роботу. Чулися галасливі вигуки: "Ванька.! Грішка.! Мішка.! Держі, толкай, поворачівай ломом на край! Возьм'ю дружно.!". Ще не встигли посунути трактора на край плятформи і на леги, як він своєю 10-титонною вагою нагнув край плятформи перекинувся в повітрі, і впав на землю. При цьому кілька зеків було поранено, одного смертельно.

Трактора було пошкоджено. Бригадира — урку посадили в карцер, а потім мабуть розстріляли. Начальник НКВД на другий день призначив іншого урку керівником бригади. Очевидно начальник НКВД мав сумнів, чи цей другий "експерт" не пошкодить ще одного трактора. Тому він вирішив вишукати відповідників людей для розвантаження тракторів з політичних зеків. Далі він запитав: "Хто з вас розвантажить плятформи не пошкодивши ані одного трактора?" Всі мовчали. Тоді я зголосився виконати цю роботу, але лише при умові, щоб мені

самому дозволили вибрати відповідних людей. "А скілько людей ти хочеш ім'єть в своїй брігаді?" запитав начальник. "Мені треба 6 чоловік, а сьомим буду я сам", — була моя відповідь. Почувши це, начальник назвав мене "дураком", але коли я ще раз повторив те саме, що для самого розвантаження мені не треба більше як 6 чоловік, бо лише при такій малій бригаді можна гарантувати безпеку для людей і для самого трактора, тоді начальник дав згоду і наказав бригадирів попередньої бригади приготувати потрібні для розвантаження матеріали. Він загрожував, що я буду негайно розстріляний, якщо хоч один трактор буде пошкоджений. Договорившись з начальником, я вибрал 6 чоловік для своєї бригади. Я вже багато дечого позабував, але тих 6 зеків, яких я взяв для розвантажування тракторів, я до смерті не забуду. Це були: 1. Беловідов — кол. професор Ленінградського Технологічного Інституту, 2. Кость Авдеєв — інженер-лісовик, 3. Іван Колісниченко — кол. завідувач Машинотракторної Станції, 4. Фесенко — інженер механік, 5. Яків Марченко — авто-механік, 6. Михаїл Ніколаєв — інженер-агроном.

За розвантаження тракторів я взявся сміливо і без вагання, бо ще перед моїм арештом монтував тяжкі машини без підіймальних кранів. Трактори стояли на платформі досить високо від рівня залізничних рейок, а самі рейки лежали на високому вузенькому насипі. Саме тому треба було провести значну підготовку. Поки бригада урків наносила потрібні матеріали, наша бригада розчистила горизонтальну площинку збоку насипу, як найближче до його центру. Тоді на цій площині спору-

дили клітку із шпал, майже до висоти плятформи, на якій стояли трактори. Ми підперли також бік плятформи, щоб вона не могла перехилитися під вагою трактора, і підклали клини під колеса плятформи. Після того поставили леги між плятформою і кліткою зі шпал.

По два чоловіки з боків, а третій зі заду, ломами перемістили трактор на клітку зі шпал. Тоді, витягаючи з під трактора по одній шпалі, трактор осідав все нижче й нижче. Коли були витягнені всі пшали (за винятком двох, що лежали на землі) Колісніченко, заправивши перед тим трактор лігроїном, завів мотор і від'їхав на місце вказане начальником.

Після цього 5 чоловік складали велику клітку зі шпал, а я з Марченком підганяли плятформу з другим трактором. Ми підклали клини під колеса плятформи, поправили клітку, поклали "леги" і ще один трактор опинився на землі.

Таким чином 7 чоловік, за порівняно короткий час, розвантажили всі трактори. Колісніченко виставив їх по "струнці".

Начальник НКВД був здивований нашим успіхом. Він не сподівався, щоб шестеро моїх людей, за такий короткий час розвантажили дев'ять 10-тонних тракторів.

Цього самого дня начальник викликав мене в свою контору і сказав, що з Москви через ГУЛАГ від дістане дозвіл, щоб використовувати мене на рівні з крімінальними, що давало мені право на вільне ходження в зоні концтабору.

Тому що з Москви вже прибуло багато машин і знаряддя, він призначив мене головним монтером конц-

табору. Я вже згадував, що більшість політичних в'язнів, особливо ті, що були засуджені по 58-ій статті, звичайно використовувалися на підконвойних роботах, що в умовах концтабору означало певну смерть. В'язні попадали в смертельне зачароване коло, коли не були в стані виконувати непосильну норму праці. За невиконання норми їм обмежували приділ харчів і тоді ослаблені люди потрапляли в стан повільної смерті — "доходяг". Цим людям адміністрація відмовляла медичну допомогу. Зате крімінальні злочинці мали право вільного пересування в зоні табору де вони використовували кожну нагоду, щоб чимсь поживитись. Однією з таких нагод були приїзджі родичі зеків, для яких урки обіцювали розшукати їхніх рідних або друзів і доставити їм передачу. Звичайно в'язні жадної передачі не діставали, бо урки самі споживали її. Для деяких в'язнів на передачу вимагався спеціальний дозвіл.

Як тaborовий монтер, я мав право вільного ходження в зоні концентраку. Мені не раз дійсно траплялося передавати деякі речі в'язням від їхніх родичів. Я виконував цей обов'язок сумлінно і лише в тих випадках, коли був певний, що зможу вишукати даного в'язня. За це родичі в'язня добре мене винагороджували.

Адміністрація НКВД дістала плани для побудови нових концтаборів, яких мало бути дев'ять і для продовження залізничної лінії на відстань 30 кілометрів, в напрямі річки Лапшанги.

Перший лагерний пункт було заплановано збудувати якнайближче до станції Сухобезводная. Інші мали будуватися що три кілометри, вздовж залізниці. За планом в

кожному пункті мало бути коло трьох тисяч в'язнів. Перший пункт мали будувати нагайно. Тому підконвойні п'ятнадцятки почали вирубувати ліс, щоб підготувати площу. Ліс був дуже густий і непроглядний. Приїхав молодий геодезист з інструментами, щоб визначити простір для будівлі. Він успішно виконав це завдання, а я і ще два монтери були його помічниками.

Ще перед повним вирубом лісу почали спішно будувати бараки для так званого першого "городка". Одночасно на всіх 4-ох рогах майбутнього городка, будувалися сторожеві вежі, а навколо городка будували високу огорожу з колючого дроту. Всередині з однієї сторони, яка була звернена до поля, спорудили міцну браму з прохідною будовою.

На захід від концтабору-городка збудовано кілька будинків для управління майбутнього Сухобезводненського ГТЛ. В одному з цих будинків містився так званий 3-ій "отділ", тобто енкаведівський відділ. У двох інших бараках розмістилися загальна канцелярія, бухгалтерія, відділ постачання, виробничий відділ і адміністративний відділ. Завідувачем виробничого відділу був будівельний інженер Павло Тишко. Він відсидів своїх 10 років і був призначений на цю посаду як "вольнонайомний". Він дуже добре ставився до мене і в'язнів. Він також багато допомагав іншим політичним в'язням, де тільки міг.

По закінченню першого городка, коло 3000 заків було поміщено за дротами і життя в цьому концтаборі набрало форми, яка охоплює цілу систему концтаборів ГУЛАГ-а.

Рано, коло 6-ої (часом коло 5-ої години) відбувалася "побудка". Тоді роздача пайків, хліба і кави, потім "пере-

клічка", яка часом тривала дуже довго, якщо недораховували одного чи кількох зеків. Після цього розводилося зеків на роботи — по 15 чоловік на одного конвоїра. Крімінальні та інші непідконтрольні зеки виходили на роботу самі. Ними керували відпоручники виробничого відділу, або агенти 3-го "отділа". Від самого початку в нашому концтаборі робота провадилась у двох напрямках, а саме: приблизно дві третини зеків розробляли ліс, щоб якнайбільше і якнайшвидше посыпати дрова в Москву, а приблизно одна третина возила землю тачками поки не було тракторів робити насип для залізниці. Як лісоповал і розробка дерев, так і споруда насипу, спочатку відбувалися "в ручну", тобто тачками, лопатами, сокирами, ручними пилами. Лише після того, як "Мосгортоп" прислав машини, більшість з цих операцій була механізована. Майже кожного дня прибували від "Мосгортопа" різні машини і різні технічні матеріали. Крім трьох тракторів ХТЗ (Харківського Тракторного Заводу), прибули шпалорізки, цикрулярні пили, одноциліндрові нафтові двигуни та інше знаряддя.

Щоб скоріше урухомити машини, мені в помічники приділили ще двох монтерів. Спочатку ми пристосували трактора ХТЗ для урухомлення шпалорізки за допомогою пасів. Для цього мені прийшлося добре навчитися зшивати паси, щоб вони не спадали під час роботи. Коли ми одержали одноциліндрові нафтові двигуни, то ми їх також пристосували гнати цикрулярні пили, а згодом порушували ними шпалорізки.

Тому що освітлення в таборі відбувалось примітивними гасовими лямпами, то виникала потреба електрифі-

кації табору.

Одного дня мене викликали до начальника управління ІТЛ, який мабуть мав відомості про мій попередній технічний досвід. Начальник наказав мені розробити проект маленької електростанції, яка могла б задовільнити потреби табору. В цій справі мені звеліли зйті до 3-го "отдела", де на мене чекали два енкаведисти, переодягнені в цивільний одяг. Свої маленькі револьвери вони позапихали в праву кишеню штанів. Я мусів скинути своє обшарпане вбрання та одягнутися в добрий костюм і взути добре черевики. В такому вигляді ми поїхали потягом до міста Горькій, де прибули до управління тресту Електропрому.

Як фахівець, я мав звернутися до начальника Електропрому від імені адміністрації лагера "Сухобезводна", щоб він виділив за списком всі потрібні матеріали для електрифікації табору. Мої сторожі-енкаведисти удавали товаришів по праці й супроводили мене по конторах і складах, та були присутні під час моїх переговорів з начальником Електропрому.

Мої охоронці мали обов'язок стерегти мене, а не приймати участі в переговорах з начальником Електропрому. Я дістав майже все, що було нам потрібне. Крім електричних матеріалів, я ще дістав багато інших знарядь, в тому числі карборундове точило для майстерні.

В міжчасі, очікуючи прибуття з Горького динамо-машини і інших технічних матеріалів та знаряддя, ми збудували дві дерев'яні будови, одну малу для електростанції, а більшу для майстерні. Залили цементовий фундамент для динамо-машини, а коло нього, на стіні вмонту-

вали розподільчу дошку.

Коло протилежної стіни, ми зробили зі шпал міцну підлогу для одноциліндрового двигуна, який мав крутити динамо-машину.

Крім підконвойних зеків, які масово ставали "доходягами" від непосильної праці й постійного недоідання, існувала ще й інша група в'язнів, яка в більшості складалася з урків, що завше співпрацювала з енкаведистами, існувала ще група монтерів і особливо потрібних спеціалістів і техніків, без яких адміністрація табору не могла обйтися. Ця остання група мала право на вільне пересування в зоні табору, що давало їй більшу можливість вижити. Наприклад: часом можна було дістати на кухні "добавку", легше можна було діставати передачі від родичів чи друзів.

Будівництво залізничного насыпу, після одержання тракторів, йшло швидким темпом. До літа другого року від заснування табору, залізниця була вже прокладена аж до 3-го пункту тобто довжиною 6 кілометрів. 3-їй лагерний городок ще не був готовий, бо його лише розпочали будувати. Тому наніч я вертався дрезиною до свого таборового пункту по ново збудованій залізниці.

Нам, як інженерно-технічному персоналові, дали кімнату на 4 ліжка, в якій, крім мене, ще мешкали два інженери та один "стукач" (або "насадка"), якого звали Грішка. Цей Грішка, на волі був секретарем якоїсь "партячейки".

Літом і восени у вирубаній під залізницею зоні, а головне в лісі росли гриби й різні ягоди, як: малини, чорниці, брусниці, ежевіка та рябина. На рябину я ловив

зимою куріпок. Куріпка або як її там звали, "рябчік". Це маленька, рябенька курочка. А ловив я її так: нагинав два молоденькі деревця. Ножиком вирізував цілу систему ключок та гачків з таким розрахунком, щоб ці нагнуті два деревця, гачком трималися нагнутими. Якщо на довший кінець цього гачка хоч трошки натиснути, то нагнуті деревця випростаються. Я клав на довший кінець китицю рябини, а навколо неї стелив петлю з міцної нитки і кінець петлі прив'язував до нагнутого деревця. Коли куріпка сідала на рябину, то другий кінець-гачок звільняв деревця і вони, випростуючись, петлью хапали куріпку за ноги. Взимку, коли я працював коло машин, біля мене постійно горіло вогнище. Тому я мав змогу розморозити (як що потрібно), почистити і спекти або зварити куріпку, та поласуватися смачним м'ясом.

Смертність в концтаборах була особливо висока серед в'язнів які походили з південних республік СРСР, як ось з народів Кавказу. Лише за один рік половина з них вимерала. Вони не були в стані витримати сурової сибірської зими. Зимою майже кожного тижня до нашого концтабору привозили приблизно тисячу нових в'язнів, щоб замінити тих, що померли. Кожного дня, працюючи зранку до вечора коло машин, мені доводилося спостерігати бригади "підконвойних", які виконували важку роботу по 12 годин денно. Працювали вони, як я вже згадував, окремими групами по п'ятнадцять душ. Часто було чути як конвоїр стріляв. Я зінав, що це були постріли вгору. Такий постріл означав, що один з його п'ятнадцятки помер, або так ослаб, що вже не зможе дійти до табору. Конвоїр цим пострілом сигналізував (повідом-

ляв) б'юро енкаведистів — "воспітателей", щоб вони прислали когось забрати мертвого або, як що ще не вмер, а тільки лежить, то забрати його до купи "доходяг". Такі видовища пригнічували мене, руки опускалися, тяжко було виконувати роботу. А треба було спішити, бо за невиконання роботи загрожувала кара — карцер.

Відколи я почав працювати непідконтрольним, голод мене так не мучив, але мене пригнічувала атмосфера і смерть багатьох зеків на моїх очах. Мені приходила думка, що ось я тягну лагерну "лямку", а ті бідні помирають. Хоч я мав дещо більше свободи, проте кожний мій крок і всю мою роботу докладно контролював 3-ій відділ НКВД. Я хотів використати своє, порівнюючи до підконтрольних, краще положення і вирвати кого міг з підконтрольної праці. Часом це мені вдавалось, а допомагав мені в цьому інженер П. Тишко, про якого я вже раніше згадував.

Бували випадки, що в'язень, відбувши свій реченець, не йхав додому, а залишався в таборі на роботу на кращих умовах. Спочатку всі роботи виконувалися "вручну" без відповідного приладдя та інструментів. Тяжко було в'язням виконувати норму, — наприклад нарізати 4.5 кубометрів дров на день. Щоб виправдати невиконання норми вони часом навмисне ламали поперечні пили. Так назбиралось багато поломаних пил. Ці пили звичайно відправляли до металургійного заводу на переливку. Я спостеріг, що з цього матеріалу можна робити щось корисне тут на місці, наприклад — виробляти шевські ножі. Я мав на увазі, що тоді можна буде затруднити на цій праці деяких політичних в'язнів. Я

звернувся з цим планом до П. Тишка. Він погодився прийняти мій план і узгіднити його з начальником концтабору. Розглянувши цю справу вони побачили в цьому доцільність використання робочої сили зеків. Мені було дозволено улаштувати невелику майстерню. Ми з Тишком раділи, що зможемо цим допомогти нашим колегам, урятувати їх від підконвойної праці.

Тим часом після довшого домагання, моя дружина Анна нарешті одержала дозвіл на побачення зі мною, і на початку жовтня 1935 року приїхала до Сухобезводної. Мій начальник П. Тишко звільнив мене від роботи та оформив в З-ім відділі дозвіл для неї на два дні перебувати в зоні наших концтаборів. В одному з бараків для "вольнонайомних" П. Тишко виділив нам маленьку кімнату на два дні. Швидко проминули ці два дні побачення. Ми навіть не встигли пригадати всі ті події, що відбулися на "волі" за ці останні чотири роки. З жалем і сумом ми пригадали нашу доню Світозару, яка передчасно померла, внедовзі після моого арешту. Вона з великою пошаною розповіла про шляхетну поставу моего брата Петра, який допоміг їй у всьому. Я довідався від неї, що Петро не поставив пам'ятника на могилці Світозари, бо місце поховання зрівняли і зробили там звичайне поле. Пізніше під цвинтар визначили друге місце. Прощаючись з Анною я сказав їй, що в березні 1936 року я сподіваюсь повернутись до неї, але сталося інакше.

Сухобезводненські концентратки швидко розросталися. Привозили все нових в'язнів. Разом з тим загострювалася недостача води для їжі й пиття. Однієї існуючої там криниці не вистачало, тому для кухні почали приво-

зити воду в бочках з далекого потічка.

"Мосгортоп" розробив проект водопостачання. "Водокачку" запроектували коло річки, що була 6 кілометрів віддалена від нашого концтабору. В ті часи, в СРСР дуже мало вироблялося металевих рур, тому "Мосгортоп" запроектував головний водогін дерев'яний, який складався б з багатьох тисяч елементів, скріплених дерев'яними обручами. Все устатковання та і сам водогін були закінчені ще перед морозами, але дерев'яний водогін втрачав воду. Треба було забивати (конопатити) клоччям щілини в рурах і це треба було робити постійно.

На "водокачку" возив мене один енкаведист провадити ремонтні роботи. Одного разу ми працювали на водокачці цілий день, аж до пізньої ночі. Коли ж ми поверталися додому санками через ліс, то на нас напали голодні вовки. На щастя ми мали сірники і клоччя на наших санках, яким ми оборонили себе і коня від нападу вовків, кидаючи на них запалене клоччя.

В той час, про який іде мова, в СРСР продуктивність праці була дуже низька. Щоб її збільшити советська влада застосовувала систему "кнута і пряника". Це значило що за добру роботу давали деякі пільги або нагороди. В концентраку давали "зачьоти". За добру роботу зек міг назбирати кілька місяців передчасного звільнення на волю. За погану роботу і за низьку продуктивність праці ганили, осуджували на зборах, в пресі, а часом навіть карали арештом або в'язницею. За весь час моого перебування в ІТЛ у мене назбиралось майже три місяці "зачьотів". Коли надійшов час, коли мене мали звільнити, мені відповіли що мої "зачьоти" зняті, бо управ-

ління табору ще не підшукало на моє місце в'язня, який міг би замінити мене як старшого монтера. Але одного дня несподівано викликали мене в управління лагеря і наказали збиратись, бо на другий день я вже міг іхати додому на волю. Реченець моєго ув'язнення скінчився. Звичайно в'язня запитували, куди саме він хоче іхати, але мене не питали, а просто виписали "путевку" на безоплатний проїзд із Сухобезводної до станції м. Шахти, Ростовської Области. Так 3-го червня 1936 р. я на завжди залишив Сухобездонну, але загадка про неї ще й сьогодні наганяє на мене сум і жах.

НА ПРАЦІ В М. ШАХТИ

З ІГЛ я їхав через місто Гірській. Там я мусів переїхати на другий потяг. На станції в Гірському, до мене несподівано підійшов мій знайомий з шахти в Новошахтінську електро-монтажер Матвій Ліберман. Я був дуже здивований, що зустрів його тут. Він з радістю привітався зі мною і повідомив мене, що його вислав трест Електропром в Ростові-на-Дону, щоб він мене зустрів і допровадив до начальника цього тресту Х. Ю. Данільченка, або до головного інженера Олександра Соломоновича Лібермана. Підіхав ростовський потяг. Коли ми проїхали станцію Зверево та під'їзджали до станції м. Шахти, Матвій стурбувався, бо я не хотів їхати до Ростова, а хотів затриматися в м. Шахти. Я йому пояснив, що хочу затриматися в м. Шахти на два дні, щоб зустрітися з моєю дружиною, яка там мешкає, а також зустрітися з моїм братом Петром.

Так я і зробив. Коли через два дні я прибув в трест Електропром, то там неочікувано для мене улаштували мені зустріч. Персонал проектного відділу, коло 30 чоловік,

вік, вітали мене радісно. Однаке я нагадав їм, що оце я приїхав з лагеря, де мене тримали як "ворога народу" по статті 58. Але виглядало так, що вони не хотіли чути про це. Мені було приємно зустріти деяких інженерів з якими я співпрацював до арешту. В проектному відділі я не довго затримався, бо незабаром мене покликали до кабінету начальника Тресту. Там привітали мене також прихильно. Мене дивувало таке прихильне ставлення до мене. Але все швидко вияснилось. Начальник тресту, вітаючись зі мною по-приятельськи, сказав: "Ми не маємо зараз головного інженера для нашого монтажного управління в Шахтінському вугільному районі. Ми пропонуємо вам прийняти на себе керівництво монтажними роботами і були головним інженером цього управління". Такої пропозиції я ніяк не сподівався. Це була дуже відповідальна посада. В Шахт. районі вже існувало багато старих вугільних шахт. Будувалося ще кілька нових, які мали бути повністю електрифіковані. Вже існуючі шахти теж мали бути проступово електрифіковані. Я боявся брати на себе таку велику відповідальність і тому категорично відмовився, мотивуючи це тим, що після п'ятирічного перебування в концтаборах, я відзвичайвся від подібної праці, і не справлюся з такою відповідальною роботою. Крім начальника треста Х. Ю. Данільченка, мене намовляв головний інженер треста Олександер Соломонович Ліберман. Він обіцяв, що на моого помічника-заступника назначить доброго інженера. Я порадив йому, щоб він того доброго інженера призначив головним інженером монтажного управління, а я міг би бути його помічником.

Під час цієї дискусії, до кабінету ввійшов секретар і

повідомив, що прибула телефонограма від обласного управління НКВД в якій сказано, щоб я негайно з'явився до начальника обласного управління НКВД. Мені стало страшно. Невже НКВД знову щось готове для мене? Коли я приїхав з концентраку, то відразу зголосився до міліції в м. Шахти, як належалось колишньому в'язневі. Чого ж мене викликають? Треба було негайно іхати. Я почав розпитувати, як туди дістались. Начальник тресту Х. Ю. Данільченко сказав, що охоче дасть мені провідника — одного інженера з проектного відділу.

Разом з ним я ввійшов в будинок НКВД. Мій провідник лишився в прохідній буді, а мене повели через браму, потім через міцні, оковані двері. Я опинився у великий почекальні. Чекати прийшлося недовго, але за цей короткий час чекання пронеслись в моїй голові події з недавнього минулого: мій арешт, допити і поневіряння на етапах та в концтаборах. Невже це знову очікує мене? Знову арешт?

Мене покликали до кабінету. Кабінет був великий. В сутінках, в кінці щієї кімнати, я побачив обриси людини. Це був начальник обласного НКВД. Він рухом руки велів мені підійти і вказуючи на стілець, ввічливо сказав: "Садіться". Від цього мені зразу відлягло на душі. Я відчув, що якби мене мали знову арештовувати, то мені так ввічливо не казали б "садіться".

Начальник промовив: "Я чув, що ви відмовляєтесь від роботи в тресті, про що мені доповів начальник тресту Електропром. Я намагався вияснити йому, що не можу брати на себе такої великої відповідальності, але радо прийму іншу роботу... Але начальник не дав

мені навіть докінчiti речення і сказав: "Я вам раджу від роботи не відмовлятися. Прийміть роботу яку вам пропонує начальник тресту тов. Данільченко. "Єму веднєс." Повертайтесь до терсту, договоріться і узгідніть це питання так, як я вам сказав". Тоді наказав конвоїрові мене вивести.

Коли я повернувся до кабінету Данільченка, там вже були головний інженер О. С. Ліберман та інші інженери. Вони мене привітали і поздоровляли з призначенням на посаду головного інженера Шахтінського монтажного управління Електропрома. Таким чином, ще 3-го червня я був в'язнем, а 6-го червня 1936 року, став головним інженером такого великого підприємства.

Згодом я зрозумів, чому саме мене призначили головним інженером, а не когось іншого, хто там вже працював, і до речі, навіть міг бути партійним. Це вияснилося тоді, коли я побачив, які монтажі відбувалися зараз та які були на черзі. Недалеко від величезної шахти ОГПУ, будувалася велика шахта "Западная Капітальная". Для шахти ОГПУ обидві підймальні машини та взагалі все електротехнічне устатковання було закуплене закордоном. А для шахти "Западная Капітальная" все це, включно з підймальними машинами мало бути т. зв. "отечественного проізводства".

Я вже згадував, що коли я приїхав з Праги, то я керував монтажем електро-механічного устаткування на шахті ОГПУ — найбільшої шахти в СРСР. Цю шахту відвідували численні робітничі делегації. Приїжджали також інженери з Новокраматорського машино-будівельного заводу. Вони дістали наказ від партії виробляти

машини такої самої спроможності як ті, що були куплені від німецької фірми "Пройсаг". Коли я повернувся з концтаборів, то перша "отечественна" підіймальна машина була вже зроблена і вже була привезена до шахти "Западная Капітальна".

Вугільний трест "Шахтуголь" натискав на наш Електропром щоб негайно почати монтаж цієї Новокраматорської машини.

Подібні машини фірми "Пройсаг" я монтував на шахті ОГПУ, п'ять років тому. Отож я був одним з компетентних людей, які могли виконувати цю роботу. Оце й була причина, чому мене призначили на цю відповідальну посаду. Начальником Сухобезводненських концтаборів був даний наказ випустити мене з табору на десять днів раніше наміченого речення, а Матвія Лібермана післали мені на зустріч, щоб я часом не спізнився.

Начальником Шахтінського монтажного управління в той час був партієць тов. Кузьмін. Не знаю з якої причини, але в скорому часі після моого приходу на працю, тов. Кузьміна звільнили з праці. Замість нього начальником управління призначили партійця Сергія Самійловича Скобла. Перед цим призначенням він працював як електромонтер. Загальної чи фахової освіти він не мав, хоч і був грамотний. По партійній лінії він був на сто процентів "свой чоловек". В СРСР він якраз надавався на пост начальника чи директора в якомусь підприємстві. Вже з самого початку мені стало ясним, що він не здатний оформляти жадного договору на монтажні роботи. Через це мені, як головному інженерові прийшлося перебрати на себе всі адміністраційні обов'язки в цій справі.

Головним завданням начальника нашого підприємства, було лише дбати, щоб наш трест Електропром гідно репрезентувався як совєтське державне підприємство, та тісно співпрацював з НКВД. С. Скобло умів це виконувати знаменито. Він також знов знати як дістати окружною дорогою потрібні для монтажу матеріали, які нераз тяжко було роздобути прямою дорогою. В цьому відношенні він був дуже добрим начальником.

В ті часи в СРСР неможливо було купити на вільному ринку ніяких знарядь чи устатковання. Все розподіляв "центр" в Москві. Тому всі ці матеріали приходили на місце призначення із значним спізненням, що знову дуже утруднювало працю. Крім цього "центр" в Москві майже завжди приділював менше запотребованих матеріалів ніж було потрібно для виконання праці. Також майже завжди тарплялось, що присилали ці речі не таких розмірів, як було замовлено. Ця недостача технічних матеріалів і устаткування не давала можливості виконати праці на час згідно з умовленим договором і пляном.

Така невідрадна ситуація з розподілом і постачанням технічних матеріалів існувала тоді в цілому СРСР. Тому приходилося всякими нелегальними способами діставати це технічне устаткування. Робили це звичайно спритні агенти — "товкачі". Ці спеціальні агенти якнайшвидше проштовхували добуті матеріали: на складах, на залізниці, і від залізниці до монтажу. "Товкачі" ніякої продуктивної праці не давали, а заробітню платню діставали й цим самим знижували фонд заробітньої платні.

З бігом часу наше монтажне Управління підписало ряд договорів з шахтами, в наслідок чого обсяг монтажних робіт значно збільшився. Збільшилась також кількість затруднених. Дістали ми від Тресту нове збільшене "штатное разпісаніє", себто дозвіл скільки і яких людей ми маємо право затруднити в самому Управлінні. С. Скобло і я мали право приймати й звільняти робітників. Але "нормировщика" нам чомусь приславо Головне Управління. Це властиво був не "нормировщик", а "нормировщиця" Настуся Голохвостова. Вона навіть не мала уяви, в чому полягає її робота. Зате вона була комсомолка і на сто процентів "свой чоловек", і розуміється при тому "секретний сотрудник", а в щоденній мові — "стукач". Нам дуже був потрібний "нормировщик", який виконував би потрібну працю. А тут з'явилася Настуся, яка нічого в тій ділянці не тямила. Але нам все ж таки пощастило. Несподівано цю Настусю призначили десь директором десятилітки. І так ми її позбулись. Її батько Іван Голохвостов, був теж советським "героєм" і призначали його на різні керівні становища, хоч він був малограмотний.

В нашому підприємстві, як і в кожному іншому, було багато донощиків — "стукачів". До якогось часу я іх мало знов, не мав часу ними цікавитись. Але трапилось так, що й мені прийшлося більше з цим явищем познайомитись. "Сексот", який хотів і мене знищити, був мало досвідченим інженером. В Тресті він мав посаду районового інженера. В його район входило Шахтінське Монтажне Управління. Звався він Дмитрій Фіодорович Алдабаєв. Він надавався бути "ухом і оком" органів

ГПУ.

На цьому місці виникає потреба відступити від розповіді і нагадати читачеві, що з самого початку радянської влади, а особливо, коли на чолі большевицької партії опинився Іосиф Сталін, постійно зростав процес централізації влади і цілковитого контролю над усіма аспектами життя в Радянському Союзі в руках однієї людини — Сталіна. Цей контроль мала виконувати терористична "секретна поліція" відповідальна лише перед самим Сталіном. Перед нею дріжали навіть найвищі партійні апартчики. Ця організація має свій початок від ВЧК (Всеросійська Чрезвичайна Комісія) під керівництвом Ф. Дзержинського. За Сталіна — це вже ГПУ (Державне політичне управління) під головуванням Ягоди, який був пізніше розстріляний з наказу Сталіна (1936-1937 р.), а на його місце призначений кривавий Єжов, якого Сталін пізніше також знищив (1938 в середині жовтня). Сама організація також змінила назву на НКВД або НКВС (Народний Комісаріят Внутрішніх Справ). Терористична діяльність цієї організації досягає свого зеніту в 1937 р. коли під час так званого "Великого Терору" були ліквідовані мільйони людей, включно з визначними діячами більшовицької Революції. Нашою темою не є розгляд цих подій, — для цього ми відсилаємо читача до відповідних історичних джерел. Ми обмежуємося до загальної інформаційної замітки, щоб показати в якій дійсності мусів жити і працювати автор цих рядків.

Саме 1937 року кампанія проти "ворогів народу" набирає характеру всесоюзної гістерії. Навіть з дітей, які

доносили на своїх батьків, робили героїв, як оце Павліка Морозова.

Виявлення "ворогів народу" в нашому Шахтінському Управлінні було проведено також згідно з інструкцією НКВД з Москви. До нас в м. Шахти приїхав районовий інженер Д. Ф. Алдабаєв і скликав секретні збори комуністичної "ячейки". Ця ячейка, як я пізніше довідався, складалася з п'яти чоловік: три монтери, Алдабаєв, і якийсь представник від Горкома партії м. Шахти. Ячейка виявила декілька "ворогів народу", до яких включили й мене. Алдабаєв передав цей список в Обласне Управління НКВД. Цим моя доля була приречена. З персоналу нашого управління, ніхто нічого не знов про засідання ячейки, яке відбулося секретно, в приміщенні Горкома партії. Скільки "ворогів народу" було включено в цей список, мені також не відомо. Знаю лише те, що крім мене, в списку був ще наш старший монтер Делюкін. Він був старий досвідчений майстер, ще з 1917 року. Він часто критикував советські порядки, за яких неможливо вільно купувати потрібні для монтажу матеріали, як то було за Парамонова. За цю критику його й взяли. За це постарався якийсь "сексот". Мене ж включив у список сам Д. Алдабаєв. Включаючи мене в список "ворогів народу" він добре знов, що мене фізично знищать. Він, як "сексот", також знов, що всі ті, які попадали на список в цьому 1937 р., фізично винищувалися без суду й слідства. Апарат органів НКВД хоч був дуже великий, але не був спроможний переглядати та перевіряти всі списки тих мільйонів жертв великої сталінської чистки, коли списки приходили масово від сотень тисяч низових пар-

тійних організацій з території цілого СРСР. Майстра Делюкіна забрали швидко після засідання "ячейки". Пізніше, я довідався від його рідні, що його розстріляли. Також швидко взяли і розстріляли ще кількох монтерів, які були на списку ячейки.

Мене поки що не брали, а не брали мабуть тому, що треба було як найскорше закінчити та здати в експлуатацію шахту "Западну Капітальну".

З начальником цієї шахти Михаїлом Івановичем Агєєвим, я підписав умову на електромонтаж багатьох об'єктів цієї шахти, в числі яких був електро-механічний монтаж підіймальної машини, збудованої Ново-Краматорським машино-будівельним заводом. З цією машиною я мав багато клопоту, бо прийшлося виправляти численні хиби, зроблені заводом при виготовленні окремих компонентів машини, головне в гальмувальній системі машини. При монтажі треба було знаходити ці хиби та їх виправляти. Без виправлення всіх хиб, машина не могла б справно працювати. Я тратив час та заробітню платню на виправлення хиб. Щоб не попасти в тюрму за перевитрату заробітньої платні виправляючи хиби я складав акт і пропонував підписувати його представникам Н. Краматорського заводу, а також і агентові місцевого НКВД. На підставі цих актів, я виготовив кошторис й подав скаргу на Н. Краматорський завод в арбітражний суд. Я вимагав, щоб завод покрив всі видатки за виправлення заводських хиб. Арбітражний суд виніс рішення в мою користь.

З цією бідою я справився, не підозріваючи, що на мене чекала ще гірша халепа.

Будівництво шахти "Западная Капітальна" дуже затягнулося. Ще багато дечого треба було зробити, а тут несподівано до нас приїхала з Москви "Правительственная Прійомочная Комісія", а шахта була ще не викінчена. Викінчені були лише об'єкти, які за договором повинно викінчувати Шахтінське монтажне управління Електропрому. Начальник будівництва шахти М. І. Агесев був у великому клопоті. За спізнення і невиконання підготовки шахти йому загрожувала кара, можливо навіть ІТЛ. Це був період Єжовщини. Єжовські арешти досягли небувалих розмірів. Приречені люди зникали, але я сам в цей час ще нічого не знов і не підозрівав.

Мій начальник С. С. Скобло знов про рішення ячейки, але згідно з партійною дисципліною не мав права про це мені говорити. Він високо цінив мою роботу, а може приязнь до мене перемогла партійну дисципліну. Він мені легенько натякнув, що на засіданні "ячейки" винесли досить неприємне для мене рішення.

Це був період, коли такий натяк С. С. Скобла означав, що я був на 100% приречений на арешт і знищення. Знаючи про це, я шукав способу оборонитися і рятуватися.

Не гаючи часу я зразу ж поїхав до начальника будови шахти "З. Капітальна" — М. І. Агесева й сказав йому таке: "Михайлі Івановичу, державна комісія вже у нас на шахті, приїхала приймати шахту в експлуатацію. Роботи за договором, який ми обое підписали, вже майже всі викінчені, а у тебе, як я бачу, деякі об'єкти ще не готові. Тобі загрожує велика неприємність, але я можу тобі допомогти, бо у мене є вільна бригада монтажників. Ця

бригада вже завтра може бути в твоєму розпорядженні. Якщо виникне потреба, то я зможу перевести на шахту ще другу бригаду, або навіть ще дві бригади, щоб якнайшвидше підготувати шахту до "здачі". Це все я тобі зроблю, але при умові, що ти й мені де в чому поможеш. Я хочу, щоб ти поговорив з головою державної комісії і в порозумінні з ним організував часткову здачу — прийняття тих об'єктів, які вже виконані мною, тобто Електропромом на 100%. Щоб ти не тратив на це свого часу, то я сам приготую відповідний акт. Тебе лише прохаю переконати їх, що це доцільно і вигідно для нас і для них. Зробивши вже тепер часткову здачу викінчених об'єктів, пізніше буде легше й вигідніше для них і для нас переводити остаточну здачу цілої шахти. Остаточна здача шахти в експлуатацію забере тоді менше часу і якнайшвидше уможливить почати роботу на шахті. Ти візьми під увагу те, що спізнення в підготовці шахти до здачі в роботу зменшиться, а тому й твоя вина за це спізнення також зменшиться".

Михайло Іванович зрадів, що я рятую його з неминучої біди й радо згодився організувати здачу виконаних Електропромом об'єктів.

На другий день М. Агеєв, я та члени Московської державної комісії, обдивились об'єкти, виконані моїми монтажниками, полюбувалися бездоганною роботою піддіймальної машини та іншими електро-монтажними інсталляціями. Під час обходу з одного об'єкту на другий, мені було присміно спостерігати як, члени комісії були задоволені добрим виконанням монтажних робіт. Під кінець подякували мені за своєчасність виконання мон-

тажу й пішли до начальника підписувати акт. Я ще заздалегідь заготовив аж сім копій акту. Вкінці цього акту я вставив речення такого змісту: Державна приймальна комісія ствердила, що всі завдання Електропрому виконані на реченець з відмінною якістю роботи. Державна комісія висловлює подяку Ростовському тресту Електропром, який забезпечив монтажні роботи під вправним і безпосереднім керівництвом головного інженера Шахтінського монтажного управління Ісаака Юхимовича Десяка, якого комісія рекомендує преміювати". Далі йшли всі призвища-підписи.

Не гаючи часу я сів у свій старенький "Фордик" і поїхав з цим актом у Трест. В кабінеті начальника тресту, я положив цей акт на його письмовий стіл і сказав: "Ось тут ви маєте подяку від "Московської Правительственої Комісії", яка приймає в експлуатацію шахту З. Капітальну, а також за мій монтаж. В цьому акті комісія рекомендує мене преміювати. Тепер, я гадаю, що вам буде незручно позбуватися мене як "врага народу". В цей саме час в кабінет увійшли головний інженер тресту О. С. Ліберман і районовий інженер Д. Ф. Алдабаєв. Утворилася неприємна ситуація. Звертаючись до Алдабаєва, я назвав його негідником — "стукачем", а також додав, що це не я є "ворогом народу", а він — Алдабаєв! Бо ось той якого він назвав "ворогом народу" заслужив на подяку від советської влади не лише собі, а також й нашому Трестові від "Московської Державної Комісії".

Коли ображений Алдабаєв вийшов, я звернувся до Х. Ю. Данільченка і до О. С. Лібермана, щоб вони обидва вимагали викреслити моє ім'я із списку "ворогів

народу", який Алдабаєв передав в обласне управління НКВД. Начальник Тресту Х. Ю. Данільченко запевнив мене, щоб я не турбувався, бо він сам особисто все зала-годить. Маючи в руках такий акт, він запевнив мене, що мое ім'я буде викреслене з того горезвісного списку "во-рогів народу". А тепер я розповім чому саме Д. Ф. Алда-баєв хотів мене знищити руками НКВД.

В СРСР, в ті часи існувало "Бюро ізобретательств" (винаходів), а ще ширше було розповсюджене "Бюро раціоналізаторських предложений" (раціоналізаторських пропозицій). Монтуючи на шахті "З. Капітальнай" машини та інші устаткування так званого "отечественого проісхождення", які в той час були дуже низької якості, я мусів вносити багато змін, щоб змонтоване устаткування добре функціонувало. Всі ці зміни я мусів би зголосувати в "бюро раціоналізації". Найголовніші зміни я зробив на високовольтному перемикачеві для головного мотору підіймальної машини потужністю коло 500 КС. Але ні однієї з цих раціоналізаторських змін я не зголосив до відповідного бюро, бо цим не цікавився. Алдабаєв, як районовий інженер, часто приїздив і розпитував мене про ці зміни. Цікавився також з якою ціллю вони були зроблені. Я гадав, що він цим цікавиться як представник Тресту. Але було не так. Все, що я зробив, він зголосував в "бюро раціоналізаторських предложений" як свої власні. Це вже було очевидним шахрайством. Тому він почував би себе певним якби мене позбувся. Йому не загрожувала б можливість, що хтось викриє його як шахрая. Ось чому він хотів мене знищити.

Х. Ю. Данільченко дійсно дотримав слова. Він сам

пішов до начальника Обласного управління НКВД і мое ім'я було викреслене зі списку. Я залишився працювати на своїй посаді, як і раніше аж до 1942 року, себто аж до Другої світової війни, — до приходу німців. Алдабаєва я вже ніколи більше не бачив.

Люди не ознайомлені зі станом економіки і умовами праці в промислових підприємствах СРСР, в більшості не можуть повірити, щоб головний інженер якого будь промислового підприємства міг вдергатись на своїй посаді більше одного року. В цей період часу, про який я оце оповів, робота в кожному підприємстві не йшла рівномірно, а пульсувала як хворе серце. Тому було не легко втримувати в нормальному стані показники діяльності підприємства.

Одною з найбільших провин була перевитрата фонду заробітньої платні, бо майже всі підприємства утримували одного або двох агентів — "товкачів". Своєму підприємству вони нічого продуктивного не давали, а платню діставали. Також значну перевитрату заробітньої платні, спричиняла затримка доставки матеріалів, — коли технічні матеріали та устаткування приходили із значним запізненням, бо тоді монтери не могли бути продуктивно затруднені. Не завжди було можливим звільнити робітників з праці через недостачу матеріалів і потім знов їх приймати. Вимагалося, щоб сума виплачена робітникам за виконану працю, не перевищувала суми, зазначеної в кошторисі на цю саму працю. Коли ці розрахунки не сходились, керівник даного підприємства попадав у великий клопіт. Міг попасті навіть під суд. Отож виконати заплянований об'єм робіт, часто виявлялося

неможливим, бо не прибували в час матеріали чи устаткування, потрібні для їх закінчення. Несвоєчасна здача об'єкта в експлуатацію, була другою причиною, за яку судили керівника підприємства. Третя ненормальності — низька якість монтажних робіт. Трудно собі уявити як можна досягти високої якості монтажу, коли монтажник не мав під рукою потрібних матеріалів, а в той самий час його наглядять, щоб скоріше робив та якнайскорше кінчав роботу.

Не дивлячись на це все, наше Шахтінське монтажне управління, протягом майже 6-ти років, під моїм ї С. С. Скобла керуванням, досягло дуже добрих показників роботи. Два роки, ми обидва діставали премії за перевиконання пляну при добрій якості монтажу.

В цей час в ССР, за наказом самого Сталіна, були введені так звані "скоростніє монтажі". Ці монтажі мали за мету показати совєтське господарювання в таких аспектах: скорочення часу монтажу та при тому значну економію фонду заробітної платні. Після опублікування наказу Сталіна про "скоростніє монтажі" та взагалі про різне інше "скоростнє строительство", всі види інформації: газети, радіо та сотні тисяч партійних "босів" лише говорили і писали про "скоростніє" роботи. Вони мусіли проводити зібрання на всіх без винятку підприємствах та взагалі там, де працювали люди.

Наше підприємство також мусіло організувати скоростний монтаж хочби на одному якомусь об'єкті. Я вибрав підстанцію статичних конденсаторів і повідомив про це всіх, кого було потрібно.

Я дуже докладно розробив всі операції і виконав всі

підготовчі праці в своїй майстерні, яка була при нашому Управлінні. Вся підготовка проводилася засекречено. Скільки грошей коштувала ця підготовка ніхто, окрім мене і С. Скобла, не зінав, і ніколи не довідався. Тепер можу сказати, що загальні витрати на виконання цього монтажу виносили в два-три рази більше, ніж було подано в офіційному звіті.

В день, коли урочисто почався цей "скоростний монтаж", з'їхались представники різнихsovетських установ: від будівельного управління, від треста Шахтвугіль і від багатьох інших. Не бракувало і офіційного представника від НКВД. В цей день, о 8-ій годині ранку, я і шість моїх монтерів приїхали на двох півторатонних тягарових автах. На автах ми привезли конденсатори, конструктивні матеріали, інструменти — все, що було потрібне для цієї споруди. З моменту нашого приїзду розпочався цей скоростний монтаж. Як артистам на сцені розподіляються ролі, так само й моїм монтерам було розподілено і розписано, хто і що має робити, і в якій послідовності. Монтувати тут було дуже легко. Бо вся робота була зроблена в майстерні, потім все було розібрано і уважно помарковано. Підготовча робота в майстерні тривала протягом одного чи навіть двох місяців. А тут цю роботу ми виконали протягом короткого часу, не потративши навіть цілих три дні. Виходило, що справді це була велика економія часу, бо звичайно така праця мала б тривати принаймні півтора місяця.

Яка величезна економія часу! А витрати, (офіційно нами показані) були менші ніж нормальні на 40%. Це є також "показуха", про яку я писав раніше.

Державні підприємства, які не спромоглись, чи не зуміли організувати таких "показух" діставали догану, а іхніх керівників навіть арештовували й карали судом.

По закінченні цього "скоростного монтажу", комісія провіряла всю документацію й актом підтверджувала мій офіційний звіт. Цей "скоростний монтаж" оцінювався як позитивне досягнення не тільки нашого монтажного управління, а цілого тресту. Копію моого звіту Ростовський-на-Дону трест переслав в "Наркомтяжпром" (Народний Комісаріят Тяжолої Промисленості), а цей останній розмножив цей звіт і розіслав його по всіх монтажних управліннях цілого СРСР. Цей "скоростний монтаж" оцінювали як взірець того, чого вимагала влада, згідно з наказом Сталіна. Завданням цихsovетських показух було показати, що все в економіці СРСР стоїть на недосяжній висоті, хоч дійсність була інша.

До таких показух належали так звані "Стахановщина" та "Ізотовщина". Стаханов за одну зміну, себто за вісім годин добував неймовірну кількість вугілля. Ізотов за одну зміну виплавляв неймовірну кількість заліза.

Отож в таких тяжких скомплікованих обставинах приходилося мені працювати. Це мене вичерпувало. Поплекша була тільки в тому, що я знав і любив свій фах. Треба було миритися з обставинами, бо здавалось, що на якісь зміни не було виглядів. Та зміни все ж таки прийшли.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

У вересні 1939 року почалась Друга світова війна. Советська преса, як правило, не подавала відомостей про світові події, а якщо й подавала, то не об'єктивно. Що справді діялося в світі, можна було тільки догадуватися — читаючи між рядками. Та дуже голосною подією, про яку багато писали в пресі та говорили по радіо було "визволення" Західної України з-під Польщі в вересні 1939 року. Це сталося в наслідок договору Гітлера зі Сталіном. Гітлер вирішив "великодушно" віддати Советській імперії "частину Польщі", себто Західну Україну, яка до війни була під польським пануванням. Советська влада тішилась, що їй так легко дісталась Західня Україна, що совєтські війська не витратили ні одного на бою.

Але тішитись прийшлося не довго. Два роки пізніше німецькі гітлерівські війська вдарили на Советський Союз. Шалена війна розгорілася на всіх західніх кордонах СССР. Фронт посувався швидким темпом на Схід. "Красная Армія" відступала на всіх фронтах.

Німецький ворог йшов, займав величезні простори без спротиву, і зупинявся там, де сам хотів, щоб перепочити та підтягнути підкріплення.

Війна йшла, але не так, як ішли війни в минулих часах. Сталін не сподівався війни з Гітлером і до неї не готувався. Він не рахував Гітлера своїм ворогом, а уважав його за свого партнера і союзника проти Англії, Франції та інших держав.

На передодні війни з Німеччиною Сталін винищив майже весь командний склад Червоної армії. Протягом кількох днів, була фізично знищена вся верхівка советського генерального штабу.

Червона армія не могла чинити належного опору, бо її вояки здавались в полон на цілому фронті. Червоноармійці не хотіли обороняти тюрми народів — Советського Союзу. Здаючись в полон, вояки не знали, що новий окупант може бути ще гіршим від попереднього.

Дуже цікава ситуація створилася в Шахтінському районі восени 1941 року. Німці спочатку йшли блискавично вперед. Як тільки німецька армія дійшла до Таганрогу над Азовським морем і вгору до ріки Міюс (колись Калміюс), тоді шахта ім. ОГПУ опинилася недалеко від фронту. Советське начальство, партійні керівники та інші службовці поспішно виїхали на схід, боячись попасти в руки німців. Наш трест був евакуйований до міста Грозного на Кавказі. Мій начальник Сергей Самойлович Скобло не повернувся після першої евакуації. Німці стояли на західнім березі річки Міюса, на віддалі гарматного пострілу від нас. В Шахтінському монтажному управлінні лишився я сам без начальника.

В Новошахтінську залишилася лише бригада енкаведистів, яка мала виконувати наказ Сталіна: лишати за собою лише спалену землю для ворога. Ця група енкаведистів палила все, що могло горіти. На шахті підіймальні машини зруйнували динамітом. Це ті дві величезні, закордонні машини, які я монтував в 1929-1931 роках. Мене огорнув сум і жах, що такий цінний мотор, вагою 19 метричних тон був зруйнований.

Отож все було приготоване для приходу німців, а вони не приходили. Не прийшли чомусь на другий і на третій день. Проходили тижні. Німецький фронт стояв на другому березі річки Міос і не рухався. Німці мабуть вирішили зазимувати на річці Міос і не йти далі.

Партійні керівники перелякалися. Що робити? В такому великому районі, чи навіть області — безвладдя! Отож на початку третього тижня, після знищення машин, всі партійні секретарі, директори, вся совєтська "еліта" почали вертатись до Шахтінського району. Але вернувшись, вони застали все в руїнах.

В ту знаменну ніч, коли все летіло з динамітом, була також знищена велика районова електро-станція, але не були знищенні сотні електроприладів, змонтованих на панелях. Їх знищили місцеві хлопчаки.

Були ознаки, що німці скоро почнуть наступ, тому на весні я дістав з Москви, з Наркомтяжпрому наказ — дістати вагони, навантажити в них майно, яке зберіглося після "спаленої землі" і разом з персоналом управління іхати за Урал, до міста Барнаула.

Я цей наказ виконав. Ми проїхали лише сім кілометрів — до станції Каменоломня, а далі дорога була

зруйнована. Невеличкий залізничний міст цілком зруйнувалася велика бомба, яка на нього впала. По дорозі німці нас сильно бомбардували.

Ми побули в вагонах декілька днів, а потім залишили їх і пішки повернулися додому — до міста Шахти.

Советські "боси", повернувшись з Барнаулу, із шкіри лізли, щоб хоч частково виконувати накази Москви, яка вимагала урухомлювати хоч би деякі підприємства, бо "Родіна" потребувала вугілля і всього іншого для дальнього ведення війни. На мене теж натискали, щоб я пустив в рух хоч би одну якунебудь підіймальну машину, але після такої руїни, не могло бути й мови, щоб це зробити. Крім підіймальних машин, потрібні були також помпи, бо всі шахти були затоплені водою. Таке затишшя на фронті протривало цілу зиму, бо німці дійсно зазимували на Міюсі. На весну вони розпочали наступ на всьому фронті. Наше місто опинилося в оточенні так, що більшість "советської еліти" не встигла втекти. В місті і в околицях запанувало безвладдя. За кілька днів прийшло німецьке військо, але його настрій був поганий, бо багато солдатів здавало собі справу, що поразка під Сталінградом була початком програшу війни.

Гітлерівська нацистська влада зламала загальний принцип основної моралі, який зобов'язував не убивати полонених. Вона масово винищувала полонених вояків, більшість яких добровільно здавалася в полон. Це була небувала жорстокість. Я пригадую як німецькі війська робили з колючого дроту великі огорожі і туди заганяли десятки тисяч советських полонених. Ці полонені вимириали з голоду, бо ім не тільки не давали нічого їсти, але

й не допускали населення передавати харч через огорожу. Крім того багато полонених згинуло через холод, бо тоді вже був початок листопаду. В цю пору року віс дуже сильний, холодний вітер з "Уральських воріт". Велика кількість таких таборів-огорож для військово-полонених, були в дійсності таборами для винищення. Про один з таких таборів я знав докладніше, бо там був ув'язнений мій племінник (син моєї сестри). Не дивлячись на всі намагання, німецька військова влада не дозволила мені навіть побачитись з ним.

Чутка про це страшне жорстоке поводження німців з полоненими, поширювалась щораз більше і ширше. Обурення серед населення зростало. Результатом цього було те, що советські вояки перестали здаватись у полон. Також у деяких східних частинах України, зокрема в Донбасі почали творитись за інструкцією советського командування протинімецькі партизанські загони. Народ зрозумів жорстокість і небезпеку нацистської влади і почав виступати проти неї та мститися за злочини, особливо за нищення полонених. Партизани діяли вздовж доріг, по яких німці, великими тягаровими автами, постачали на фронт зброю, іжу, пальне і т. п. для своїх військ. Партизани робили засідки і нападали на німецькі транспорти, обстрілювали, кидали ручні гранати, або запалювали їх "молотовськими коктейлями". Партизани були всюди вздовж сотень кілометрів, і передавали по коротко-хвильовому радіо потрібні інформації для знищення ворожих транспортів. Вони нищили німецькі транспорти, як не коло Харкова, то коло Воронежу, а ті що тут проскакували, нищилися недоїзджаючи до Сталінграду.

Німці почали виконувати постачання для армії за допомогою літаків. Але таке постачання видно було недостатнє. Це мабуть було однією з причин німецької капітуляції під Сталінградом.

Після капітуляції німецьких військових з'єднань під командою генерала Павлюса, військова ситуація німців змінилась на гірше. Німецькі армії, які пішли повз Ростов до Кавказу, мусіли спішно повернутися назад, щоб не бути відрізаними, а Советська армія від Сталінграду перейшла в наступ й коло Воронежу попрямувала на Харків.

Коли настала пізня осінь, то мені прийшлося побачити жахливу картину відступу Румунської армії, яка у Гітлера займала найпівденніший край фронту. Румуни жахливо мерзли й виглядали жалюгідно. Деякі з них в жіночому вбранні, деякі обмотані ковдрою, звичайним мішком, або босоніж втікали в напрямі Румунії.

Мешканці міста Шахти стурбовано очікували приходу советів. Можна було сподіватися, що ось-ось вони зайдуть місто Шахти. Щоб не попасти в руки советів, я промостиився до якогось німецького військового транспорту, який від'їздив на Захід. Це був єдиний напрямок, в якому можна було врятуватись від советів і заіхати в свою рідину Тарасівку. Але заіхати в Тарасівку мені не вдалося, бо там були не німці, а румуни. До того часу я не зінав, що Гітлер подарував Румунії "Трансдністрію" за її участь у війні по стороні Німеччини. "Трансдністрія" це українські землі між ріками Дністром і Південним Бугом. Тарасівка була по правому березі ріки Буг, — під румунською адміністрацією. Мої знайомі попередили

мене, щоб я не пробував іхати в Тараківку, якщо не маю візи або взагалі яких будь румунських документів. Було вже багато випадків, що румунська поліція немилосердно побивала тих, хто без румунських документів перейшов границю "Трансдністриї".

Тоді мені прийшлося змінити план. Я вирішив піти пішки до села Овечаче, яке є не далеко від міста Вінниці. В цьому селі був спиртовий завод, директором якого був інженер хемії Іван Мельник, який доводився мені двоюрідним братом. Це було під час лютої зими. Падав сніг. Міцний вітер спричинив завірюху. З Вінниці я поїхав потягом не більше як 10 кілометрів. Далі до Овечачого не було чим іхати, тому я мусів йти пішки. В безпрозвітну завірюху йти було не легко. На мое щастя це діялось вдень. Вночі я міг би збитися з дороги, заблудити і замерзнути в снігу. Вичерпаний вщент ще за дня я дійшов до Овечачого і міг погрітися в теплій кватирі Івана Мельника.

У нього була дружина і троє діточок від 2-х до 8-ми років. Користуючись з гостинності Івана та його дружини, я перебував у них протягом довшого часу. Кожний день приходили до нас німецькі офіцери і солдати за спиртом. Були такі, що просили, інші вимагали, або просто грабували. Одного дня прийшов до нас високий, середнього віку, німець. Він об'явив себе нашим сусідом і власником Турбівського каолінового заводу 8 кілометрів від нас. Він називався Пауль Людвіг. За якусь заслугу Гітлер подарував йому цей Турбівський каоліновий завод. Коли 1941 року прийшли німці, совєти не встигли вивезти устаткування заводу і запасів готової продукції —

каоліну. Наш новий сусід Пауль Людвіг дістав від Івана пляшку спирту і запросив мене заїхати до нього. На другий день він вислав за мною кінну бричку, щоб я приїхав до Турбова.

Коли я приїхав до заводу, то побачив що там кипіла робота. П. Людвіг командував, а шість робітників знімали каолінові коржі зі стелажів та запаковували їх в скрині, перекладаючи їх сіном, соломою або торфом, щоб не пошкодити при транспорти. Німці поспішали, бо фронт наближався до нас швидким темпом. Вивозили вони не тільки каолін, жито, пшеницю і т. п., але навіть наш український родючий чорнозем. Мені прийшлося бачити на залізничних коліях відкриті платформи навантажені нашою чорною землею. З приближенням фронту я також покинув Овечаче. В цей час Іван Мельник був інвалід і його дні були пораховані, бо він мав загальний рак тіла.

Зимою 1943/44 року я пробивався на Захід сам, бо ще перед тим моя дружина Анна з донечкою Антоніною виїхали з міста Шахти до Чехословаччини.

Пішки дійшов я до залізничої станції й примістився на якийсь товарний потяг, який їхав через Жмеринку на Волочиськ. Проїхавши Жмеринку і недоїзджаючи станції Чорний Острів, на наш потяг вночі напали партизани. Вони динамітом висадили залізничні рейки. Потяг став і його почали обстрілювати з кулемета. Нам не лишилось нічого, як тікати пішки до наступної станції. На другий день ми переїхали через Волочиськ-Підволочиськ і опинившись за кордоном, залишаючи назавжди свою Батьківщину.

Тут я пересів на потяг вузької колії і разом з німцями-

ми доіхав до німецького міста Вайс Вассер, віддалене 60 кілометрів на південь від Берліна. В цьому типовому німецькому місті була фабрика скла і відділ широко-знатної фірми Філіпс, яка виробляла електро-лямпи і різні радіо-деталі, а під час другої світової війни — устаткування для німецької ракети "фау цвай". Керівника проектного відділу цієї фабрики мобілізували до німецької армії, а на його місце поставили другого німця, який мав лише ліву руку. На мою думку він не надавався на посаду завідуючого проектним відділом, бо був технічно малограмотним. Його призначили на цю відповідальну посаду лише як партійного на 100% "своого чоловіка", так само як це відбувається в СРСР. В цій німецькій установі, я спочатку працював старшим електромонтером, але коли головний інженер довідався, що я кінчив високу технічну школу в Празі, то мене перевели в проектний відділ. Там я виконував роботу за своїм фахом.

Коли німецькі війська почали відступати з північного Кавказу, а пізніше на цілому фронті, то більшість людей почали розуміти, що німці програли війну. На фабриці, де я працював, німці розповсюджували цілком протилежні вістки. Мені особисто казав головний інженер, що "ми німці готуємо тасмну зброю завдяки якій виграєм війну, не зважаючи на положення на фронті". Це мала бути атомова бомба, виготовлення якої припадало на лютий-березень 1945 року. Але розвідка аліянтів своєчасно довідалась про виробництво цієї зброї і своїм інтенсивним бомбардуванням вони вчинили великі шкоди німецькій промисловості і не допустили до виробництва німецької атомової зброї.

ПОВОРОТ ДО ПРАГИ

Після знищення фабрики, де я працював, мені вдалося повернутися до Праги. Саме в той час в Празі перебувала російська армія генерала Власова, створена німцями під кінець війни. З приближенням червоних військ, вона повернула зброю проти німців, витиснула їх з Праги, а частину роззброїла. Цим самим вона врятувала Прагу від бомбардування з боку наступаючої советської армії.

Після капітуляції гітлерівської Німеччини я перебував у родичів моєї жінки в селі Куніце коло Праги. В червні 1945 року я відвідував декого зі своїх знайомих, яких я знову зустрів з 1922-1929 років. Коло "Масарикового Надраджі" (Масарикової залізничної станції), я зустрів двох хлопців — червоноармійців переодягнених у цивільне. Вони були голодні і запитали мене, де можна роздобути харчі. Ми говорили по-українськи, не звертаючи уваги на людей, які ходили по хіднику. На раз коло нас затримались два тайні советські поліціянти, переодягнені в цивільне. Чистою російською мовою вони заявили нам,

що ми арештовані. Втеча була неможлива, бо на протилежному боці вулиці, на хіднику, стояли два уніформовані агенти советської служби безпеки. Вони перейшли вулицю на наш бік і посадили нас до військового вантажного авта. Через яких пів години, ми опинилися в таборі — в районі "Ольшанського" цвинтаря. Тепер почався період допитів.

Допити тривали лише три дні і відбувалися лише вночі, як це заведено в системі архіпелага ГУЛАГ-а. На четвертий день мене відвезли до іншого, посилено-охороненого табору, наповненого майже самими "власівцями". Цей табір знаходився в районі міста Чешске Будєвіце.

В кінці серпня 1945 року тут назбиралося більше тисячі людей, наловлених "емгебістами" (МГБ — Міністерство Государственої Безпасності, по українськи МДБ-Міністерство Державної Безпеки).

Ходили чутки, що оформлення паперів арештованих вже закінчені і що в скорому часі розпочнеться наше вороття на "Родіну".

В другій половині серпня адміністрація табору заметушилась, приготовляючи етап. Звідкіссь взялись десятки озброєних конвоїрів. Деякі конвоїри вели на поводі видресованих собак-вовчурів. На другий день вранці, після ранішньої кави, нас усіх вивели на дорогу. Вишикували колонами, поділили колони на десятки й до кожної десятки призначили відповідального десятського — здебільшого власівського старшину чи підстаршину. Пішim ходом ми рушили в напрямку чесько-польського кордону.

В одному прикордонному містечку нашу колону

затримали на дорозі проти "бані", щоб нас викупати, здезинфікувати та переодягнути.

Нам було видно, як перед входом до "бані", арештованих заставляли роздягатися на голо й впускали до "бані", а з других дверей арештовані виходили вже викупані. Їхнього верхнього одягу їм уже не давали, бо його кудись вже відвезли, натомість кожного викупаного арештента заставляли одягнутися в німецьку, СС-івську уніформу, підбираючи потрібний розмір з великої купи, що вже раніш була заготовлена.

Через годину або дві, мене також мали б переодягнути в таку саму СС-івську уніформу й тоді моя доля була би приречена, бо в такому вигляді втекти вже було неможливо.

Мене охоплював жах, що в такій уніформі мене можуть пішки гнати через Україну й показувати як зрадника "Родіни". Наша колона стояла посередині вулиці, лише з лівого боку був хідник, по якому ходили місцеві люди в двох напрямках. З обох сторін нашої колони проходжувалися озброєні конвоїри. Деякі з них тримали на поводі псів-вівчурів.

Я звернувся до свого десяцького і кажу йому: "Я це містечко знаю. Ось тут в цьому домі живе мій приятель електро-монтер, який вчора був у нашему таборі. Я дав йому свої речі: вовняну ковдру та інше, щоб він обміняв мені на цигарки та тютюн. Він обіцяв, що сьогодні принесе мені це все до тaborу. Але як бачиш нас сьогодні вранці з табору вивели. Отож, я хотів би зараз відлучитися на пару хвилин, щоб зайти до нього й забрати свої цигарки й тютюн, через п'ять хвилин я повернусь.

Тільки ти (кажу йому) мусиш добре уважати на конвоїрів. Коли буде можливість непомітно відлучитись, — то штовхни мене". Колона помало рухалась. Я нетерпеливо ждав на умовлений поштовх. Всі дуже хотіли курити. Коли десяцький штовхнув мене ліктем, я не поспішаючи зробив кілька кроків вліво, вийшов на хідник і разом з людьми, що йшли на хіднику, спокійним кроком дійшов до рогу вулиці, а на розі повернув на ліво й далі, спокійно непоспішаючи дійшов до другої вулиці, що йшла рівнобіжно до тієї, на якій стояла колона арештованих. Під цією вулицею протікав невеличкій потічок, а з обох боків цього потічка росли кущі терну та верболозу. Я швидко вскочив в цей потічок і що було сили побіг вниз за водою. Пробігши з пів милі по воді, я виліз з потічка і повернув на головну дорогу і знову, спокійно пішов на гору. Дійшовши до кущів, я заховався в них і вирішив тут перечекати ніч. Боявся йти далі, бо по дорозі, яку я пересік, пробігли конвоїри з псами-вовчурями. Це була гонитва за мною. З кущів я бачив, як пес зупинився на дорозі в тому місці, де я перейшов дорогу. Покрутився пару секунд й побіг далі. Я зрадів, що пес не знайшов моого сліду.

Коли добре стемніло, я зійшов до дороги і по ній дійшов до якогось містечка. В сутінках я спостеріг за лізничну колію. Став й почекав, щоб когось розпитати про найближчу станцію. На моє щастя по дорозі йшла якась жінка і від неї я довідався, що станція є близько. Я дійшов до станції, купив квиток і без пригод доїхав до Праги.

В Празі були советські війська. Щоб не попасти

знову в біду, я вирішив якнайшвидше пробиватися на Захід — в Американську зону Німеччини. Від знайомих я довідався, що треба іхати до міста Плзень, бо там крім советського є також американський табір.

З приїздом до Праги, я опинився в якісь неприємній духовороздвоєнній ситуації. Більша частина чеського суспільства відзначалась русофільством. Після приходу советів до Праги, чеське русофільство змінилося на совоетофільство.

В літі 1945 року можна було спостерігати, яку сердечну зустріч вчинили чехи советській армії. Вулиці, якими йшли советські вояки, були заквітчені живими квітами та численними длякатами. Галаслива юрба вигукувала похвали воякам, називаючи їх "братами-визволителями". При в'їзді в кожне село, місто чи містечко, з обох боків вулиці, були розставлені довгі столи, застелені дорогими скатертинами. На столах наставлено до їдження все найліпше, що тільки чехи мали: горілки, наливки, вина, чеські кнедлічки, бухтічки, сир, масло, ковбаса і т. д. На столах стояли квіти. Квітами навіть посыпали дорогу, або застеляли її дорогими килимами, бо по ній проходили "брати визволителі". Чехи, які зусрічали і вітали "руду армаду" (червону армію), особливо жінки і дівчата, були одягнені в свої найліпші вбрання та чудові національні костюми. Похвальні вигуки, обнімання і цілування, головне щире гостювання все це вказувало на велику радість населення з приводу приходу до них "братів визволителів". Чехи тоді ще не знали від чого саме прийшли їх визволяті ці брати "освободителі". Пізніше вони про це довідалися, але тоді вже було запізно.

Беручи під увагу цю дійсність, мене не здивувало рішення моєї Анни та її численних родичів, не іхати зі мною за кордон, бо для Анни залишатися вдома було ліпше ніж іхати в невідоме. Ми дали один одному вільну руку, щоб в дальшому нашому житті не бути нічим зв'язаними. Ми попрощались і на завжди розлучилися. Я сам поїхав в Плзень, залишаючи свою дружину Анну з донечкою Антоніною в Празі, під опікою її родичів.

Рідний брат Анни Вацлав, як старий член соціяль-революційної (комуністичної) партії, з приходом до Праги советських військ, зайняв високий пост в новій советській адміністрації. Він навіть видав мені посвідку від уряду, що я дійсно був мирним мешканцем цієї оселі. Це для того, щоб я не боявся советських МГБ-істів.

Протягом цього часу в Анни вже не стало кількох родичів, які ще були живими тиждень тому. Після приходу в Прагу советської армії, її старшу сестру Антоніну вбили чеські прогресисти прямо на вулиці, як німецьку коляборантку. Антоніна, знаючи німецьку мову, під час німецької окупації Чехії, працювала в якісь німецькій установі. Чеські прогресисти вишукували всіх таких "коляборантів" і вбивали їх на вулиці — самосудом. Трупи їх кидали в ріку Влтаву, що протікає через місто Прагу. Вони також вишукували "власівців" і передавали їх в руки советської польової жандармерії.

Тіло вбитої Антоніни, мабуть також вкинули в ріку Влтаву.

До Плзня я відіхав на другий день після втечі з "бані". Я поспішав, бо боявся, щоб знову не попасти в руки советських МГБ-істів. В Плзni прийшлося пробути

лише одну ніч, бо в американському таборі вже назбиралося багато людей, які бажали відіхнати в американську зону. На другий день їх відвезли на залізничну станцію, а між ними був і я.

В Плзня існувало два табори: американський і советський. В советському таборі знаходилися добровільно зголошенні "возвращенци" на "Родину" і наповлені советською військовою жандармерією колишні советські громадяни. З цього табору советська армія відправила під конвоєм на "Родину" кілька ешелонів людей. Американський табір складався із втікачів від советів і всіх тих, що намагалися дістатися на Захід.

До Плзня я приїхав увечорі і зголосився до американського табору. В цьому таборі була метушня, бо на ранок готувався великий транспорт втікачів до таборів "ДП" (переміщених осіб) в Німеччині. Багато з цих "ДП", особливо тих, хто мав багато речей, вже з вечора перевозили свої пакунки на залізницю, а там вантажили їх у вагони. Транспорт, який складався з понад 30-ти товаривих вагонів, вже стояв на залізничній станції. Я не думав, що вже завтра вранці всі вагони транспорту будуть зайняті й навантажені. Тому я з моїм знайомим чехом Йосипом Мастним, не прислухалися до метушні а, знайшовши вільну кімнатку, пішли спати. На другий день коло 9-ої години ранку, вивезли решту людей до транспорту. Крім нас двох ще було три особи: мама з двома дочками у віці 13-15 років. Коли ми прибули до транспорту, то всі вагони довжелезногого потягу були зайняті, переважно українцями з Галичини. Майже всі вони мали дуже багато речей. В дверах кожного вагону стояв

чоловік і не пускав нікого в вагон. Нас було п'ятеро — я, Йосип, Софія Петренко з доньками Іриною і Галиною. Ми всі вже два рази пройшли вздовж транспорту, але в жодний вагон нас не пустили. У мене і Йосипа речей не було, але у трьох Петренків були дві тяжкі валізи і кілька клунків. Я заглянув в один вагон і побачив, що там було лише четверо дорослих і одна дитина. Я почав влазити в цей вагон, але мені не вдалося влізти, бо чоловік, що стояв в дверях, копнув мене чоботом у груди і скинув на землю. На наше щастя коло нас проходив американський вояк. Старша дочка п. Софії Ірина та Йосип Мастний знали дещо говорити по-англійськи. Вони попросили цього вояка помогти нам дістатися в цей вагон. Він наказав людям, що були в вагоні, зробити місце для нас 5-ох і постояв біля вагону доки ми не всіли. Ми іхали мирно і щасливо доїхали до Ашафенбургу на Майні. Із залізничної станції нас тягаровими автами перевезли в будинок школи, яка була близько 4-ох таборів "ДП": Ля Гарде, Піонер Казерне, Артілері і Буа-Бріле.

Всі "ДП" особи, що оце прибули з Плзня, дуже швидко розмістились у названих таборах. Не вистачило місця лише для трьох осіб, а саме: для Софії Петренко та її двох донечок Ірини і Галини. В Ашафенбурзі повторилася така сама трагікомедія з тaborовими кімнатами, як це було з вагонами в Плзні, де спритні захоплювали вагони. Робилось те саме з кімнатами в усіх 4-ох таборах "ДП". Більшість великих кімнат, які за нормою "ДП" таборів були розраховані на 8-10 осіб, були захоплені лише 2-4 особами. В дійсності, в таборах було багато вільного місця, якщо б розподіл людей по кім-

натах відбувався раціонально. Але чому не було вільного місця лише для трьох жінок, треба лишити на здогад читачеві.

Цю справу розв'язав дуже швидко директор гімназії п. Баан. Він набирав учнів, щоб скоро розпочати навчання в новоутвореній гімназії. Довідавшись від п. Софії Петренко, що її дві доні є шкільного віку, він записав їх у список учнів і одночасно з начальником табору "Ля Гарде" залагодив справу їх замешкання в цьому таборі. Через пів години начальник табору післав тягарове авто, щоб привезли їх з речами та помістили у великій кімнаті на 10 осіб, яку раніш займали лише дві особи з малою дитиною. Пізніше адміністрація табору перенесла п. Софію, Ірину і Галину Петренків в меншу кімнату на 4 особи.

Більшість мешканців табору були безробітні. Деякі особи, що мали нахил до торгівлі, зайнялися спекуляцією дещо купували, продавали, перепродували їх на цьому заробляли. Проте більша кількість людей була затруднена в різних установах самообслуги: в адміністративних бюрах, в тaborovій поліції, в шпиталі, в центральній майстерні, на кухні при розподілі продуктів і т. п.

Пані Софія Петренко, дісталася працю як медична сестра в шпиталі, що утворився в таборі "Піонер Казерне". Її дві доні Ірина і Галія вчилися в тaborovій гімназії. Вони незабаром скінчили та дістали матуральні свідоцтва. Старша з них Ірина, поїхала до іншого табору й там вивчала англійську мову.

УНРРА-Адміністрація призначила мене завідувачем центральної майстерні, що утворилася у таборі "Арті-

лері". В цій майстерні були різні машини (токарка, шепінг, шліфлярка і т. д.). Були теж кузня, слюсарня і шевська майстерня. Коло будинку майстерні була управлена площа, частину якої я використав і завів невеличкий овочевий город.

На початку 1946 року мешканці цих чотирьох таборів створили ініціативну групу і запросили до себе представника "УТГІ" (Українського Техніко-Господарчого Інституту), щоб разом з ним відкрити в системі наших чотирьох таборів три однорічні фахові школи.

Агрономічну школу організував і провадив інженер-агроном Олександер Гриценко. Пізніше коли Гриценко виїхав, — школою керував доцент Герман.

Торговельну школу організував і провадив інженер економіст Семчишин.

Я організував і керував електро-технічною школою. Такі предмети, як фізику і математику я викладав слухачам всіх трьох шкіл одночасно, бо ці предмети були обовязкові для всіх учнів. Після одного року навчання було випущено 23 електромонтерів. Після першого випуску була 4-х місячна перерва. Під час перерви вписалася достатня кількість слухачів на другий курс у всіх трьох школах. Після однорічного навчання відбувся другий випуск. Випущено було приблизно таку саму кількість електромонтерів і трохи меншу кількість агрономів і торговельників.

Ми прожили в Ашафенбургських таборах приблизно 4 роки.

Після того, як я втік з-під арешту коло "бані", що перед чесько-польським кордоном, я приїхав до Праги,

до своєї дружини, в надії, що вона з донечкою Антоніною нашвидку збереться і ми в трьох поїдемо на Захід. Але так не сталося. Моя дружина, порадившись зі своїми численними родичами (мама, брат і три сестри), не хотіла залишати Чехословаччини і податися в невідоме разом зі мною. Прийшлося мені самому поспішно від'їздити, бо перебувати в Празі для мене було небезпечно.

Деякий час після моого приїзду до "ДП" табору в Ашафенбурзі, я діставав листи від Анни і відповідав на них.

Мені невідомо що діялось у Празі та в родині моєї Анни, але одного разу, я дістав лист від неї в якому було висловлено бажання перервати переписку. Мені це показалось дуже дивним, бо рідний брат моєї Анни Вацлав, з приходом советів до Праги, як старий партієць-комуніст, зайняв високий пост в адміністрації міста Праги. В цьому листі було також сказано, що звязок із закордоном може пошкодити нашій доні продовжувати освіту або дістати добру працю.

Від того часу я перервав листування з Анною на завжди.

Коли в 1947-48 роках УНРРА, а пізніше ІРО почали інтенсивну підготовку для розселення "ДП" осіб і до ліквідації всіх 4-х таборів, то п. Софія Петренко з донями успішно пройшла провірочну консульську комісію, дістала відповідні документи й виїхала до Нью-Йорку в США.

З пристані відвезли їх до Геттісбургу і, не давши їм навіть короткого відпочинку після подорожі з Європи, дали їм роботу: п. Софію помічницею медичної сестри, а обох дівчат санітарками.

Я прибув до США в кінці 1949 року. Перший тиждень шукав роботу — "дженіторку", щоб мати роботу і апартмент. Таку "дженіторську" роботу я знайшов, але не в одному домі, а в двох суміжних домах на 101-ій вулиці в Нью-Йорку. В кожному з цих 6-ти-поверхових домів було по 60 апартментів. Домовласник, єврей, який говорив по-російському, був задоволений, що знайшов дженітора, а я радів, що буду мати апартмент і роботу. Умови праці були дуже тяжкі: мені треба було цілий рік палити в 2-х печах низькокальорійне буре вугілля, зимою форсувати котли, щоб крім горячої води, виробляли досить пари для огоряння 120-ти апартментів. Крім того треба було прибирати, мити сходи і підлоги коридорів, кожного дня виносити з підвальїв попіл та велику кількість сміття. За це пан Левін давав мені безплатно апартмент і 100 доларів на місяць.

Через два тижні після умови з п. Левіном, ми всі четверо: я, Софія Петренко, з якою я одружився, та й дві дочки, поселилися в цьому маленькому, але гарному апартменті і жили тут протягом одного року. Дівчата (Ірина і Галя), знайшли собі працю продавчинь краваток в центрі Мангатану. Вони одночасно готувалися вписатися в школу, щоб продовжувати освіту. Взагалі вони були задоволені, що живуть тепер в Нью-Йорку.

Після року "дженіторки", я знайшов працю кресляра в інженерній фірмі "Фогельбах і Бауман" в м. Джерзі Сіті. Креслярем я працював протягом півтора року. За цей час я підучився англійської мови.

Власник фірми інженер Фогельбах, сам, без моого почину, перекваліфікував мене на проєктанта-консультан-

та і залишив мене працювати в відділі слектро-інженерії.

В цій фірмі я працював до виходу на пенсію 1-го березня 1963 року, коли мені було 66 років і приділено пенсію. Проте будучи пенсіонером я не марнував свій час, а завжди знаходжу якусь роботу — майструю, будує, і взагалі працюю. Старість підступає до мене, як і до кожної людини, але не з дуже великою швидкістю. Досі не вистачало часу вмерти. Тепер, маючи більше вільного часу, вирішив згадати та розповісти про своє минуле, про свій життєвий шлях, який нераз був тернистим або з дуже великими вибоями.

Підсумовуючи своє минуле, я не нарікаю, бо моя доля була до мене ласкова. Мені пощастило вирватися з жорстоких пазурів КГБ і осісти у вільній країні Вашингтона. Наші доні Ірина і Галя повиходили заміж, а я і дружина Софія щасливо доживаємо свій вік.

ДОВЕРЕННОСТЬ.

Управляющий Государственного Союзного Треста по
электрическим промышленным предприятиям "Кавалектромонтаж"
ДАНИЛЧЕНКО ХАРЛАМПИЙ ЕФИМОВИЧ, действующий на основании Утверж-
дженного Верховным Комиссаром по Строительству Устава Треста
от 3 октября 1939 года за № 15-у, наименуем доверенностью
уполномочивает Главного Инженера ШАХТИНСКОГО Монтажного Управ-
ления ДЗИСИКА ИСААКА ЕФИМОВИЧА:

1. Заведывать всеми делами названного Управления.
2. Открывать и организовывать все виды организационные
Управления.
3. Нанимать и увольнять с соблюдением Кодекса Законов
о Труде рабочих и служащих.
4. Принимать всякого рода заказы, поручения, подряды
и поставки, связанные с монтажно-строительными работами
"Кавалектромонтаж".
5. Осуществлять материальное снабжение Управления.
6. Производить для собственных нужд Управления строи-
тельные, ремонтные работы.
7. Перевозить грузы по гужевым, водным и железнодо-
рожным путям сообщения.
8. Совершать от имени названного Управления "Кавалектро-
монтаж" в банках: Промбанке, Госбанке и в Коммунальном Банке
все операции, в том числе: пользоваться кредитом, открывать и
закрывать контокоррентные, личетные, ссудные и особые счета,
подписывать чеки, платежные поручения и акцептованные платежные
требования и счета-накитура получать деньги, выдавать обязатель-
ства и заключать договоры.
9. Получать отовсюду, не исключая указанных в пункте 8-ом
банков, деньги, всякого рода документы, простую, авансную и
денежную корреспонденцию, рузы, посылки и проч., адресованные
на имя Управления.
10. Совершать с соблюдением действующих законов, в целях
осуществления перечисленных в настоящей доверенности полномо-
чий, всякого рода поездки.
11. Искать и отвечать перед всеми органами государствен-
ного и ведомственного надзора.

/см. и-бб4/

*Доручення видане інж. І. Десякові керувати підприємством
"Кавалектромонтаж".*

12. Передавать за его ДЭМОЧКА И. Е. ответственность
перечисленные полномочия полностью или в любых, по его усмотрению,
отдельных частях другим лицам с правом дальнейшего пере-
доверия или без такового.

Настоящая доверенность действительна до тридцать первого
декабря тысяча девятьсот сорок второго года.

Борис Грохольский

Декабря 20 дня 1941г.

УПРАВЛЕНИЕ ТРЕСТА
«КВАЛЕКТРОМОНТАЖ»

И. Е. Данильченко

З. Альберт
Рыжиков Г. А.

Данильченко И. Е.

Ласковик К. И.

Чернавин

Соф.

под кипелем

Подлинным этой доверенностью
является Альберт Рыжиков
и К. И. Ласковик // Контроль
дел // 10.12.1941 //
Доверуя за подписью
И. Е. Данильченко
10.12.1941

ПОЯСНЕННЯ ЧУЖИХ СЛІВ І СКОРОЧЕНЬ (за порядком появи в тексті)

- "Самоопределеніе народов" — самовизначення народів
- "Всеросійське Временное Правительство" — Всеросійський Тимчасовий Уряд
- "самоопределение вплоть до отделения" — самовизначення аж до відокремлення
- "Совет Народных Комисаров" — "СНК" Рада Народних Комісарів-РадНарКом
- "Родина" — Батьківщина
- "Всесоюзное Электротехническое Аб'єдененіе" — "ВЕО"
Всесоюзне Електротехнічне Об'єднання
- "ГПУ" — "Государственное Политическое Управление"
— Державне Політичне Управління — ДПУ
- "НКВД" — "Народный Комисariat Внутренних Дел" —
Народний Комісарят Внутрішніх Справ-НКВС
- "МГБ" — Міністерство Гасударственої Беззапасності"
Міністерство Державної Безпеки — МДБ
- "КГБ" — "Камітет Гасударственої Беззапасності". Ко-
мітет Державної Безпеки — КДБ.

Різні назви в хронологічному порядку органів безпеки Радянського Союзу. Звідси "тепеушник", "енкаведист", "кагебіст" і т.д.

"чорний ворон", "воронок" — авто для транспортації в'язнів

"баланда" — в'язнична юшка

"зек", з/к" — від "заключоний" — ув'язнений

"Ісправітельно-Трудовис Лагеря" "ІТЛ" — Поправно-робітничі Табори — офіційна назва совєтських концтаборів

СВУ — Союз Визволення України.

"РСФСР" — "Расійская Соціалестическая Федератівная Саветская Республіка" — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

"УК" — "Угаловний Кодекс" — Карний Кодекс

"УПК" — "Угаловний Процесуальний Кодекс" — Карний Процесуальний Кодекс

"маскіровка" — маскування

"ужесточіть наказані" — зробити кару більш жорсто-кою

"шмон" — обшук, трус

"сумашиедший" — божевільний"

"АСА" — "Анти-савецька агітація" — Анти-радянська агітація

"оправка" — іти за потребою

"параша" — посудина на "оправку"

"очная ставка" — зводити віч-на-віч

- "ОСО"* — *"Особое Совещаніє"* — Особлива Рада (Трійка НКВД)
- "ГУЛАГ"* — *"Главное Управлениє Лагерей"* — Головне Управління (концентраційними) Таборами
- "вихадіть с вещаю"* — виходити з речами
- "дапрос"* — допит
- "свіданіє"* — побачення
- "урка"* від *"уркаган"* — карний злочинець
- "СБЕ — Соціально-блізкий елемент"* — Суспільно-близький елемент. (Тут мова йде про злочинців)
- "доходяга"* — людина що "доходить", вмираючий
- "Третій Атдэл"* — Третій Відділ — Відділ НКВД при кожному совєтському підприємстві
- "стукач", "насадка", "сексом"* — донощик, шпиг, таємний співробітник (з НКВД)
- "ячейка"* — клітина
- "васпітатель"* — виховник
- "зачъот"* — залік
- "атечесстсная"* — вітчизняна
- "свой чэлавек"* — своя людина
- "штатное распісаніє"* — цивільний розклад
- "норміровщик"* — той що визначає норми праці
- "скарастніє монтажі і сроітельства"* — швидкісні монтажі і будівництва
- каолін* — глина для вироблення порцеляни
- "Фай Цвай"*, Ф-2 — німецька "відплатна" зброя

СС-івці — Приналежні до "Вафен СС" — німецьких елітарних військових формаций

"власовці" — приналежні до армії генерала Власова, що знаходилася під німецьким командуванням і яка складалася зі "східніх народів", в більшості з росіян.

"ДП" дісплейст персонс — переміщені особи, втікачі
УНРРА — IPO — Міжнародні організації, які опікувалися переміщеними особами і втікачами

Інж. І. Десяк і Всеволод Голубничий (1962 р.)

Інж. Десяк — студент
(Прага 1922 р.)

Інж. І. Десяк
(1942)

Інж. І. Десяк з дружиною Софією Петренко-Десяк 1978 р.

Ветерани ГУЛАГу: І. Десяк і Григорій Костюк 1976

I. Десяк з приятелем ген. Петром Григоренком (1984)

I. Десяк (1978)

ПІСЛЯСЛОВО ВІД ВИДАВЦІВ

Для гідного відзначення 1000-ліття хрещення Руси-України Науково-Дослідне Товариство Української Термінології (НДТУТ) заплянувало видати цикл праць, що стосуються мартирології України і боротьби українського народу за свою незалежність. Крім того НДТУТ хоче видати до кінця 1988 року Український Правопис і інші мовні праці.

Виконування цих плянів для відзначення цієї великої історичної події ми почали виданням документального спогаду д-ра Ю. Мовчана "Незабутнє і непрошене", який аналізує життя української селянської родини між двома Світовими війнами. На цю невеличку книжку на 187 сторінок появилося понад десять критичних, але позитивних статей. Спомини д-ра Ю. Мовчана плянуємо видати другим накладом і також в англійській мові.

Другою працею з цього циклу — це спомини інж. Ісаака Десяка "Від Праги до Москви". Вони подають цікаві і достовірні факти з визвольної боротьби за Україну і про експлуатаційну політику московсько-марксистського режиму на Україні, арешт автора, його перебування в концентраційних таборах за Уралом і нелюдські умови життя в цих таборах.

Третім з черги твором про визиск України росій-

ським комуністичним режимом є свідчення очевидця, нашого артиста графіка, майстра Олександра Канюки "Від Гужівки до Біломор-Каналу" з численними ілюстраціями до твору самого автора.

Видаючи вищезгадані твори — документальні спогади — д-ра Ю. Мовчана, інж. І. Десяка і майстра О. Канюки, ми дійшли до переконання, що кожна людина, яка пережила цікаві або вартісні моменти в своєму життю, брала участь в громадському або політичному житті, була свідком історичних подій, повинна написати свої спогади. Цього переконання є не тільки чужоземні визначні творці слова, але й наші письменники та політичні діячі.

"Всякий свідомий українець повинен написати свої спогади... Це святий обов'язок наш..." писав Євген Чикаленко. "Кожна людина повинна написати й залишити .. спогади зі свого життя..." писав владика Кир Йосиф Шмондюк.

Для української справи спогади важливі тим, що вони описують життя в деталях і являються одним з джерел історії України. На основі споминів майбутні історики відтворюють події та встановлюють правдивий стан життя народу, його історичний розвиток і діяльність. Для української справи спомини учасників історичних подій важливі ще й тим, що російський окупаційний режим забороняє писати й видавати твори, які не відзеркалюють комуністичної марксівської ідеології і дійсності на Україні. Він фальшує українську історію, а український статус кво нагинає до своїх імперіялістичних російських потреб.

Ми цілком погоджуємося з Віктором Поліщуком, автором статті "Потреба писати спогади" ("Свобода

да", 29/30 травня, 1986), "що кожна, хоч би трохи грамотна людина, може у своєму житті написати одну книжку, власне спогади...". "...Написати і видати, хоч би невеликим тиражем...". "...Щоб не допустити в майбутньому до фальшування історії українського народу на нас, на українській діяспорі лежить обов'язок заповнити прогалину офіційної советської історіографії.. Ми мусимо дати майбутнім історикам матеріял, що буде становити джерело про наш (український) народ...". Для тих, що ще ніколи не писали споминів, стаття п. Поліщука може бути дуже корисна і допоміжна.

Крім того, НДТУТ може служити допомогою і порадами для тих, які бажали б писати спомини або їх видати й розповсюдити перед українського громадянства, українських товариств і американських бібліотек.

НДТУТ

ЗМІСТ

	стор.
Замість передмови	5
Вступне слово від автора	9
Мое дитинство і молодість	13
Перша світова війна	19
Павло Скоропадський — гетьман України	33
Україна за Симона Петлюри	37
Перехід за Збруч	45
Втеча з табору інтернованих до Праги	51
Прага	57
Прага — Новошахтінск	65
"Показуха"	75
Мій арешт	81
Етапом на Урал	111
ІГЛ — Сухобезводная	121
На праці в м. Шахти	137
Друга світова війна	155
Поворот до Праги	165
Доверенность	178
Пояснення чужих слів і скорочень	180
Фотографії	184
Післяслово від Видавців	188

**ВИДАННЯ
НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ТОВАРИСТВА
УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ**

СЛОВНИК СЛІВ, У ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ НЕ ВЖИВАНИХ проф. І. Омінка з передмовою проф. П. Ковалєва, 162 ст., тверда оправа, ціна \$7.00, 1973 р. (мичергайд).

КОРОТКИЙ СЛОВНИК СИНОНІМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ за редакцією лікв. В. Волкова, проф. Наталії Пазулик, д-ра К. Т. Церкевичи та інших, 225 ст., 12 тис. слів, (блізько 4.500 синон. рядів), тверда оправа, ціна \$10.00, 1975 р.

ПРАВОПІСНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ за ред. проф. Яр. Б. Рудницького і д-ра К. Т. Церкевичи, 800 ст. проку, близько 65 тис. слів, тверда оправа, ціна \$18.00, 1979 рік. (Опрацьованій за „харківським” правописом).

ЯК МИ ГОВОРIMO (ЯК ТРЕБА ГОВОРТИ) Б. Антоненка-Давидовича за ред. К. Церкевичи і В. Павловського, 288 ст., тверда оправа, ціна \$12.50, 1980 рік.

НЕБЕСНИЙ ЗМІЙ Докт. Гумейної. Фантастична повість на тлі прайторії, 272 ст., тверда оправа. Ціна \$12.00.

НЕЗАБУТННЕ НЕПРОШЕНЕ д-ра Ю. Мочані, 188 ст. 1982. Історія однієї української селянської родини між двома війнами. (Спогад). Ціна \$7.00.

ДТИ ЧУМАЦЬКОГО ШЛЯХУ Докт. Гумейної, 2-те видання. Роман у чотирьох томах, опублікований у двох книгах, 768 ст., 1983. Ціна \$25.00.

ДОПІДНИК З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ за ред. К. Церкевича і В. Павловського, 300 ст., тверда оправа, ціна \$15.00, 1982.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИК ПРАВИЛЬНОЇ МОВИ за ред. А. Ю. Кримського, 2-те видання поповнене за ред. К. Церкевича і В. Павловського, 256 ст., тверда оправа, ціна \$15.00, 1984.

МОІ ПОДОРОЖКИ ПАВКОЛО СВІТУ д-ра Юліана Мочані, 320 ст., тверда оправа, ціна \$3.00, 1984.

ВІД ПРАГИ ДО МОСКВИ інж. Іванка Десака, 192 ст., спостереження олекондця, тверда оправа, ціна \$10.00, 1986.

*****

Науково-Дослідне Т-во Української Термінології – НДТУТ – це якісна молодша українська установа в США, заснована в 1971 р. продовжує працю Інституту Української Наукової Мови при ВУАН у Києві, що в 30-их роках була заборонена радянською владою.

НДТУТ обслугує українських мовознавців і професіоналістів, запіклених студіями української мови і термінології, з метою складання англійсько-українських і українсько-англійських термінологічних словників. Крім цього НДТУТ сприяє і допомагає українським науковцям видавати свої твори.

Засоби для реалізації своїх наукових плянів НДТУТ отримає з пожертв і переливанням спадщика членів НДТУТ і громадян. Всі пожертви можуть бути від看似виділені від посплатів.

НДТУТ закликає всіх громадян до співпраці з НДТУТ шляхом висування в члені, шляхом післяїх матеріальної підтримки для здійснення наукових і видавничих плянів НДТУТ.

**RESEARCH SOCIETY FOR UKRAINIAN TERMINOLOGY, Inc.
98 Second Ave., New York, N.Y. 10003**

